

New Europe College *Petre Țuțea* Program Yearbook 2007-2008

ALEXANDRA MARIA CIOCÂRLIE
FELICIA DUMAS
SORIN GABRIEL IONIȚĂ
MARIA MATEONIU
LUCIA SAVA
STELA SUHAN
ȘTEFAN VIANU

Editor: Irina Vainovski-Mihai

Volum publicat în cadrul unui proiect finanțat de Agenția pentru
Strategii Guvernamentale

Volume published within a project financed by the Romanian Agency
for Governmental Strategies

Copyright – New Europe College

ISSN 1584-0298

New Europe College

Str. Plantelor 21

023971 Bucharest

Romania

www.nec.ro; e-mail: nec@nec.ro

Tel. (+4) 021.307.99.10, Fax (+4) 021. 327.07.74

ALEXANDRA MARIA CIOCÂRLIE

Născută în 1968, la Timișoara

Doctorat în filologie, Universitatea din București (2000)

Teză : *Indignatio și ironie la Iuvenal*

Cercetător principal III, Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu”,
București

Studii Aprofundate la Universitatea „Michel de Montaigne”, Bordeaux III (1994)

Bursă „Vasile Pârvan”, Accademia di Romania, Roma, 2004-2006

Articole și studii despre literatura latină, literatura greacă, literatura română și de
literatură comparată apărute în România și Franța

Cărți

Iuvenal, București: Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă,
2002 (Premiul pentru debut al Uniunii Scriitorilor din România, Premiul pentru
debut al revistei „România literară”)

Și totuși, clasicii..., București: Cartea Românească, 2007 (nominalizare la
Premiul pentru critică al Uniunii Scriitorilor din România și la Premiul Național
pentru Arte, secțiunea literatură)

ALEXANDRA MARIA CIOCÂRLIE

Née en 1968, à Timișoara, Roumanie

Doctorat en philologie, Université de Bucarest (2000)

Thèse : *Indignatio et ironie chez Juvénal*

Chercheur principal III, Institut d'Histoire et de Théorie Littéraire
« G. Călinescu », Bucarest

Études Approfondies à l' Université « Michel de Montaigne »,
Bordeaux III (1994)

Bourse « Vasile Pârvan », Accademia di Romania, Roma (2004-2006)

Articles et études sur la littérature latine, la littérature grecque, la littérature
roumaine et la littérature comparée parus en Roumanie et en France

Livres

Juvénal, Bucarest : Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă,
2002 (Prix de l'Union des Écrivains de Roumanie, Prix de la revue
România literară)

Și totuși, clasicii..., Bucarest : Cartea Românească, 2007 (livre proposé au
Prix de l'Union des Écrivains de Roumanie et au Prix National pour les Arts,
section littérature)

EXILUL SCRITORILOR ROMÂNI ÎN FRANȚA DUPĂ AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL

În datele sale obiective, tema pe care o abordăm, a fost deja studiată în profunzime. Este destul să amintim dicționarul lui Florin Manolescu¹ sau cartea Evei Behring despre exil,² la care se adaugă lucrări datorate unor autori ca Laurențiu Ulici,³ Nicolae Florescu,⁴ Cornel Ungureanu,⁵ Nicoleta Sălcudeanu,⁶ Gheorghe Glodeanu,⁷ Sorin Alexandrescu,⁸ Mircea Popa.⁹ În aceste condiții, am crezut că am putea completa în mod util bibliografia existentă ocupându-ne mai ales de perspectiva scriitorilor în cauză asupra propriei experiențe de exilați sau asupra exilului în general.

Lucrarea noastră nu ține de critica literară. Nu vom face aprecieri privitoare la valoarea estetică a operelor scrise în timpul exilului de autorii studiați. Ne vor interesa motivația și circumstanțele exilului, condițiile de existență, integrarea în Franța, activitatea politică și culturală, atitudinea față de țara de origine aflată sub un regim totalitar, comportamentul acestuia față de exilați. Ne va interesa, de asemenea, reintegrarea scriitorilor din exil în cultura română după 1989.

Ne vom mulțumi să trecem doar în revistă câteva reflexii generale asupra exilului. Acesta este tratat astfel de autori dintre care amintim pe Emmanuel Lévinas,¹⁰ Tzvetan Todorov¹¹ sau Guy Scarpetta.¹² În România, considerații de această natură au fost diseminate de Cornel Ungureanu în cele două volume din *La vest de eden* sau de Nicoleta Sălcudeanu în prima secțiune din *Patria de hârtie*.¹³ În această ultimă carte este citat Elias Canetti care afirmă că „exilul este patria scriitorului”.¹⁴ Poate fi atribuită această condiție omului în general. De altfel, Virgil Nemoianu o afirmă în numărul special din *Secolul 20* consacrat exilului.¹⁵ Nemoianu inversează ordinea termenilor: „Ca om, scriitorul împărtășește această stare”. Ar fi vorba de tendința omului de a urca la sursele sale divine, idee neoplatoniciană. Această tendință ar fi datorată faptului că omul a fost alungat din Paradis. Jean Starobinski face această apropiere într-un interviu pe care l-a acordat revistei *România literară* în 1999.¹⁶ El spune că în cultura europeană ideea de exil este pusă în legătură cu mitul Paradisului pierdut. „Omul există abia după ce a fost izgonit din Paradis”,

spune C. Ungureanu.¹⁷ Exilul este la originea sa. Cât despre E. Lévinas, el vorbește despre nostalgia pe care o suscită amintirea unui ținut în care n-am fost niciodată. Pe de altă parte, vorbind despre epoca modernă, postnietzscheană, C. Ungureanu susține: „Dacă Dumnezeu a murit, pământul întreg a devenit un loc al exilului”.¹⁸

Toate aceste opinii se referă la un exil fictiv, la o stare fundamentală de abandon care ar fi specifică ființei umane. Adesea, ele au fost formulate de gânditori care erau într-adevăr niște deșezăci. Evocând cazurile lui Lévinas, Adorno,¹⁹ Todorov, Derrida,²⁰ care au reflectat la „exilul metafizic” pomenit și de Cioran, Nicoleta Sălcudeanu constată: „Atenția acordată temei deșezăciunii (...) provine și din experiența individuală, subiectivă, de expatriat, a celor mai mulți dintre ei”.²¹

Din punctul de vedere al poetului Ștefan Augustin Doinaș, exilatul suferă pentru că, părăsindu-și definitiv țara, și-a pierdut mitologia personală.²² În aceste condiții, pentru unii, „gândirea este legată de întoarcerea acasă”, pentru alții de „necesitatea unui început absolut”.²³ Pe de altă parte, unii scriitori ajung să se rupă de rădăcini și să devină apatrizi, „cetățeni ai lumii”. Ar fi, în parte, cazul lui Dumitru Țepeneag.²⁴ În orice caz, potrivit Monicăi Spiridon, scriitorul care părăsește o țară totalitară iese dintr-o stare de schizofrenie pentru a intra în normalitate.²⁵ De altfel, exilul efectiv poate insufla scriitorului energie creatoare și atunci constituie un fel de renaștere.²⁶ Este și părerea lui C. Ungureanu: „Atunci când nu e demolator, atunci când nu desfigurează, exilul declanșează energii creatoare exemplare”.²⁷ Totuși, scriitorul care s-a exilat este conștient că se găsește în fața unei alternative neliniștitoare: succes la nivel internațional sau, dimpotrivă, eșec definitiv.

Înainte de a ne începe studiul propriu-zis, ar fi poate util să facem câteva distincții de ordin lexical. Un stat poate să *deporteze* sau să *deplaseze* un anumit număr de cetățeni. Nu este vorba de exil în acest caz, pentru că locul deportării se găsește în interiorul frontierelor aceluiași stat. Rusia s-a servit multă vreme de Siberia în acest scop, iar comuniștii români i-au trimis în Bărăgan pe locuitorii „suspecți” din Banat între 1951 și 1955. Pe de altă parte, *emigrare*, *expatriere* și *exil* nu sunt sinonime. Evreii din România care s-au dus să trăiască în Israel, țara lor de origine, nu sunt, la drept vorbind, exilați. Poți să devii exilat pentru că ai fost expulzat sau respins la frontieră, ca ins indezirabil, după o călătorie în străinătate. Exilul poate fi impus sau voluntar, după cum poate fi politic sau economic. Exilatul este cineva care nu se poate întoarce în țara lui fără să riște să-și piardă libertatea. Aceasta este, cel puțin, opinia lui

Sorin Alexandrescu.²⁸ Cât despre Irina Mavrodin, ea afirmă că exilul se asociază conștiinței de a fi exilat.²⁹ În fine, după părerea noastră, noțiunea de exil interior, adesea evocată, este metaforică.

Din lucrările memorialistice, din interviurile acordate și din alte însemnări de tip confesiv se poate contura o imagine a felurilor moduri în care au perceput experiența exilului personal scriitorii români stabiliți la Paris după instalarea regimului comunist în România. În multe cazuri, nu este vorba de realizarea unui bilanț retrospectiv global, ci de observații sporadice și fragmentare care, puse alături, permit însă reconstituirea unui tablou mai general. Fiecare surghiunit a receptat în felul său despărțirea de țara de origine. Dincolo de trăirea individuală, există însă și destule trăsături comune între diferitele raportări la acest fenomen de ruptură impusă de împrejurările istorice. Lucrarea de față își propune să cerceteze câteva din aspectele definitorii ale exilului, așa cum reies ele din mărturiile directe, mai mult sau mai puțin obiective, ale scriitorilor implicați. Nu vom judeca așadar faptele din exterior, ci le vom înfățișa în lumina aleasă și cu ponderea acordată de cei care le-au trăit. Ne interesează mai puțin stabilirea adevărului cu privire la un eveniment sau altul decât reliefaarea felului cum au reflectat situațiile respective cei în cauză.

În scrierile lor, intelectuali români din Paris au căutat uneori să definească generic exilul, eventual prin delimitare de alte categorii ale înstrăinării de țara natală. G. Astaloș propunea, de pildă, stabilirea distincției între statutul de exilat politic, plecat în timpul comunismului, cel de emigrant, stăpânit de dorința de adaptare totală la mediu și, respectiv, cel de imigrant, migrator temporar fără probleme de inserție (E, 214). D. Țepeneag diferenția exilul, expatriere forțată presupunând interdicția de a reveni în țară, de emigrația voluntară, chiar dacă determinată de mizeria materială sau morală, și de diaspora, termen luat din istoria religiilor semnificând prin extensie dispersia unei etnii, după modelul împrăștierei silite prin lume a evreilor alungați de acasă de vicisitudinile istoriei (Rz, 263). Tot el analiza mutațiile suferite de astfel de categorii, de pildă transformarea exilului în diasporă după eliminarea barierelor politice din calea întoarcerii în țara de origine. În opinia lui, schimbarea era însoțită de diluarea și apoi dispariția din conștiința țării, din pricina neputinței de a se menține ca entitate politică sau literară de sine stătătoare (Rt, 133). Mai frecvent, scriitorii se raportează la propria experiență când caracterizează exilul. Admițând etichetarea uzuală de

exilați folosită pentru a-i numi pe cei alungați dintr-o țară totalitară, V. Tănase socotea drept nerelevantă, în cazul său, această noțiune ce vizează situația administrativă, iar nu identitatea artistică (interviu cu C. Nistea). Nici A. Papilian nu s-a considerat un veritabil exilat câtă vreme, dat fiind și scheletul său european, el nu a avut vreodată intenția de a se întoarce în România (interviu cu Aurelia Boriga). Th. Cazaban, care s-a socotit întrucâtva exilat în lumea liberă, plasat în afara ei (C, 127), și-a descris traseul existențial: refugiat politic, el s-a trezit ulterior, după evenimentele din ianuarie 1990, proscris de calomnatori și chiar expulzat de compatrioți dintr-o Românie căreia refuza să-i mai recunoască legitimitatea, și a fost astfel lipsit de șansa de a regăsi lumea de unde a plecat, profund viciată între timp (C, 21, 142, 169). Spre a surprinde trăsăturile definitorii ale condiției de exilat, scriitorii plecați din țara lor vorbesc adesea despre cum s-au simțit ei înșiși în această ipostază.

Scrutându-și compatrioții instalați la Paris, mulți intelectuali români au identificat mai multe categorii de exilați, în funcție de momentul și motivația plecării, dar și de atitudinea lor în străinătate. Majoritatea au identificat două mari valori de surghiuniți cu opțiuni diferite: vechiul exil angajat în lupta anticomunistă și cel nou, preocupat mai ales de reușita profesională în Occident. Monica Lovinescu socotea că pe cei din prima generație îi caracteriza militantismul, pe ceilalți – o abordare pragmatică, ei fiind conștienți că reîntoarcerea nu mai era cu putință (J2, 97). După părerea jurnalistei de la Europa Liberă, martoră la sosirea celor mai mulți români la Paris, în cea din urmă tagmă intrau destui veleitari (V2, 109), dar și reprezentanții exilului estetic din anii 70-80 (V2, 125), cei dornici de evadarea din soarta de scriitor legat de glie și de o limbă fără circulație (V2, 53), ca și unii artiști destinați readaptării reușite în altă țară (V2, 39). Din punctul de vedere al lui Th. Cazaban, apropiat al lui Mircea Eliade, primul exil avea drept țel informarea Occidentului cu privire la crimele din Europa de Est și continuarea tradiției românești, al doilea urmărea mai ales accesul la un trai fără constrângeri în manieră occidentală (C, 7). Sanda Stolojan distingea între exilații antrenați în acțiuni de rezistență față de regimul comunist din România și cei interesați de asimilarea lor cât mai grabnică, franțuziți și preocupați de slujbele lor (N, 118). P. Goma stabilea mai multe clase de refugiați în străinătate în funcție de justificarea plecării lor: opoziția politică, dorința de a-și construi o viață nouă în altă limbă sau incapacitatea de a mai rămâne în România și de a suporta condițiile de acolo, cazul lui L. Raicu părăndu-i-se exemplar pentru această ultimă categorie (J2, 94).

Comportamentul diferit al celor care au părăsit România în perioada Dej de cel al pribegilor de mai târziu a fost evidențiat de reprezentanții ambelor categorii. Monica Lovinescu observa că, în timp ce în primul exil diferențele de opțiuni politice nu împiedicau solidaritatea anticomunistă, ulterior au apărut disensiuni grave între românii de la Paris, încurajate prin infiltrarea securistă activă după 1977 (J2, 236). Sanda Stolojan plasa și ea în momentul mișcării Goma manifestarea dezbinării, rivalităților și instinctelor de putere în cadrul exilului (N, 36). De cealaltă parte, B. Nedelcovici, ajuns la Paris în 1987, constata generozitatea vechilor surghiuniți alături de complexe, dorința de afirmare cu orice preț și discordia dintre cei sosiți târziu în străinătate (interviu cu C. Nistea). Reticent totodată față de extremismul primilor exilați, preponderent de dreapta, și față de labilitatea morală, chiar lichelismul noilor veniți (U, 383), D. Țepeneag vedea de la început pericolele diferite care amenințau cele două generații, oboseala celor dintâi, respectiv dorința de chiverniseală a celor din urmă (U, 178). Plecat din România în 1989, M. D. Gheorghiu vorbea de exilul intelectual și cel mobilizat specificând că, deși se opunea regimului politic din România, cel dintâi contesta totodată și tendința celui de-al doilea de a întreține în străinătate o legătură de tip comunitar și de a reduce totul la dimensiunea militantă (*Intelectualii în câmpul puterii*, 284). S-au stabilit și alte distincții în interiorul exilului. De pildă, urmărind criteriul reușitei profesionale, V. Tănase îi departaja pe cei realizați ca scriitori în Apus de cei care s-au servit de situația de transfugi drept alibi al eșecului lor (R, 98). Cu toate acestea, diferențierea uzuală – tipologică, dar și între generațiile exilului – vizează implicarea politică. Excesiv de tranșantă și fără a ține seama de existența unor intelectuali care s-au integrat ambelor categorii, cum ar fi D. Țepeneag, opoziția trasată cel mai frecvent a fost între refugiații activi și cei preocupați mai cu seamă de afirmarea lor profesională.

În mărturiile cu privire la propriul exil, mulți scriitori stabiliți la Paris au consemnat motivele pentru care au părăsit România. În linii mari, ar fi vorba de două cauze principale, una moral-politică și alta estetică. Supuși îngrădirilor regimului comunist și uneori presați să colaboreze cu securitatea, numeroși artiști au preferat să ia drumul surghiunului pentru a nu ceda la compromisuri. I. Constantin a rămas în Occident pentru a nu deveni subom, căci a considerat că era mai simplu să plece din țară decât să reziste insistențelor încercări de racolare a lui ca informator al poliției politice (D, 205, 227, 228). B. Nedelcovici s-a temut că nu va rezista violenței istoriei și a plecat spre a nu ceda constrângerilor din

țară (J, 89). Pentru G. Astaloș hotărârea de a se exila dintr-un crez al demnității reprezenta un act care dădea sens refuzului de a se supune cerințelor puterii comuniste (E, 205). P. Goma a înțeles surghiunul ca opțiune etică (J1, 212), ca o condiție spre a-și prezerva sufletul de climatul de degradare generală din România (J3, 30). D. Flămând și-a lăsat în urmă țara pentru că simțea că atmosfera devenise irespirabilă și era dezgustat de lașitatea colectivă de acolo (interviu cu G. Arion). O dată ce regimul părea instalat pentru veșnicie, M. Vișniec a căutat o aventură diferită față de rezistența prin cultură a congenerilor săi pe care o socotea inutilă (interviu cu Dora Pavel). Paradoxală pare motivația inițială a lui V. Ierunca, om de stânga în timpul războiului, curtat de noua putere care vedea în el un posibil tovarăș de drum: a plecat din greața de avantajele promise și binele făcut lui de comuniști (T, 367). După ce a beneficiat din plin de favorurile regimului, P. Dumitriu a decis să rămână în Occident pentru a-și ispăși prin scris păcatele tinereții (P, 116). De fapt, de multe ori, rațiunile exilului au fost mixte, politico-literare. B. Nedelcovici a considerat că determinantă pentru hotărârea sa de a pleca din România a fost interdicția impusă de a mai publica în țară (interviu cu Elena Budu). Cu toate că a declarat la un moment dat că s-a refugiat în străinătate pentru că nu dorea să aleagă între eroism și compromis în relație cu autoritățile de la București (R, 77), V. Tănase a refuzat în general să-și explice politic gestul de a rămâne în Apus. Considerând că orice ideologie e la fel de nocivă libertății de creație, el a susținut că prin stabilirea sa la Paris n-a dorit neapărat să se sustragă unui regim politic dușman (*Caiete critice*, 4, 2007). Fără să împărtășească iluzia multor concetățeni de a socoti Occidentul ca fiind un opus ideal al României totalitare (R, 75), el nu avea intenția de a se exila și a venit la Paris ca om liber să rămână sau să se întoarcă (R, 95). După afirmațiile lui, s-a stabilit în Franța, țara culturii, din motive fundamentale estetice, iar nu pentru a se proteja de dificultățile traiului în comunism (R, 115). O rațiune literară a invocat adesea și M. Vișniec pentru a-și explica decizia de a se instala la Paris: el a dorit să se afirme într-o limbă de circulație internațională pentru a asigura o audiență largă pieselor sale (interviu cu Angela Furtună). După cum reiese din paginile lor confesive, în timpul perioadei comuniste, intelectualii români au plecat în lumea liberă pentru posibilitatea de a acționa și de a scrie nestingherit, după cum socoteau ei înșiși de cuviință, fără a mai da socoteală vreunei autorități de partid sau de stat.

Dintre avantajele noii lor existențe după ce au trecut cortina de fier, majoritatea celor scăpați dintr-un regim de dictatură au apreciat cu precădere libertatea de mișcare dobândită în țara de adopție. Presimțind persecuțiile comuniste, Th. Cazaban și-a pus viața la adăpost într-o țară neatârnată (C, 171). Amețit de posibilitatea de a acționa nestingherit după propria voință, V. Ierunca a trăit momente de fervoare secretă pe străzile Parisului (T, 142). În momentul fabricării primei bombe atomice rusești, el a fost cuprins de panică, singura sa consolare fiind aceea că se afla la adăpost la Paris (T, 87). Scriitor colaboraționist, răsfățat al regimului comunist din România, P. Dumitriu a abandonat opulența de acasă pentru anonimul francez de dragul libertății spirituale posibile doar într-o țară neaservită Moscovei (P, 115). După anii petrecuți în totalitarism, I. Constantin a trăit experiența de-a dreptul revigorantă de a descoperi independența desăvârșită a gândirii la Paris (răspuns la ancheta personală). Scăpat de presiunile securității, el și-a pierdut țara la plecarea din România, dar a câștigat viața în afara delațiunii și fricii (D, 217). În bilanțul de sfârșit de an din 1987, B. Nedelcovici a etichetat drept esențial actul plecării din România pentru că i-a permis să-și salveze viața și creația prin stabilirea într-un spațiu eliberat de teamă (J, 97). El s-a simțit în siguranță doar când a ajuns la Paris: prin exilare, și-a învins aprehensiunile și a redobândit o existență normală (interviu cu C. Nistea). Sosit, pe un drum invers celui străbătut cândva de Ovidiu, de la periferie în centrul lumii, M. Vișniec nu a resimțit exilul ca pe o povară de vreme ce acesta l-a eliberat dintr-o țară unde nu se mai vedea nimic la orizont (interviu cu Dora Pavel). Aerul de libertate efectivă din Franța l-a făcut pe D. Flămând să treacă peste toate dificultățile de a se adapta la mentalitatea occidentală (interviu cu G. Arion). Venit dintr-un spațiu al imobilizării forțate, V. Tănase a fost fascinat, de cum a pășit în Apus, de facilitatea de mișcare nestingherită, de posibilitatea de a călători oriunde dorea, fără a da socoteală autorităților (R, 108). De libertatea firească de a vedea lumea s-a bucurat și B. Nedelcovici: dornic să se impregneze de atmosfera fiecărui loc descoperit (J, 79), el uita, în primele sale drumeții, tot ce a lăsat în urmă sorbind cu nesaț imaginile din jurul său (J, 81). Întoarcerea în țara lăsată în urmă ar fi însemnat recăderea în captivitate, așa că nu e de mirare că majoritatea proscrisilor au avut un coșmar cu scenariu identic, cel de a se regăsi brusc la București, fără posibilitatea de a mai pleca de acolo (Lovinescu, V1, 83, 187; Ierunca, T, 49; Dumitriu, P, 137; Astaloș, E, 211, 212, 213; Nedelcovici, J, 75). Fizic și spiritual,

părăsirea României a însemnat pentru exilați o adevărată eliberare. Dincolo de simpla posibilitate de deplasare fără restricții, de neconceput într-o țară polițienească, dar de la sine înțeleasă într-un stat de drept, plecarea a echivalat cu o evadare salvatoare din captivitate, dintr-un loc sufocant al tuturor restricțiilor și interdicțiilor în care existența normală nu mai părea posibilă.

Odată ajunși în Franța, intelectualii români au pătruns într-o lume fundamental diferită de cea familiară lor până atunci. B. Nedelcovici s-a arătat recunoscător pentru această șansă de a cunoaște din interior o altă realitate politică și culturală decât cea din țara natală (interviu cu C. Nistea). Izbîit de diversitatea de culori occidentală, V. Tănase a avut un adevărat șoc vizual – reacție estetic-senzuală, iar nu politică – de a se găsi brusc pe altă planetă (R, 107). Mulți exilați au practicat la Paris o meserie nouă, iar unii au explorat cu pasiune tainele domeniului de activitate inedit. Printr-un stagiu de informatică, A. Papilian a intrat direct în contact cu spiritul occidental, ceea ce i-a modificat modul de a gândi. Ulterior, a devenit jurnalist, profesiune seducătoare pentru el prin capacitatea de a penetra în zone altfel inaccesibile și de a scormoni realitatea aflată mereu în schimbare (interviu cu Aurelia Boriga). D. Flămând s-a lăsat și el atras de ritmul frenetic al gazetăriei care-i dădea sentimentul că nu mai există decât ce se întâmplă în clipa prezentă, când microfonul aproape creează știrea (interviu cu G. Arion). Chiar socotind-o cronofagă, M. Vișniec a prețuit experiența radiofonică dobândită în Franța pentru posibilitatea de a accede nemijlocit la informație și la actualitate (interviu cu Dora Pavel). Stabilirea în Occident a însemnat pentru exilați descoperirea unor oportunități mai puțin dezvoltate sau chiar inexistente în România.

Un avantaj particular evidențiat de mulți scriitori români aflați în pribegie, a fost faptul de a se instala tocmai la Paris, strălucit focar cultural. Din punctul de vedere al Monicăi Lovinescu, era importantă posibilitatea de a sta în capitala Franței, răscruce de culturi, rampă de lansare intelectuală (V2, 13); Th. Cazaban se bucura de prezența sa într-un loc ce favoriza ecloziunea spirituală așezându-i pe oameni într-un climat prin excelență cultural (C, 213). G. Astaloș socotea că orașul dă încă tonul creației moderne universale (E, 233); V. Tănase găsea că pentru românii cu o turnură de spirit înrudită cu a parizienilor aici se află centrul lumii (R, 33). La vechea pasiune pentru Franța a intelectualilor din România, țară atât de îndatorată istoric surorii sale latine (Cazaban, C, 171), se adăuga prestigiul deosebit al Parisului (Stolojan, N, 130). Mulți

exilați aveau senzația că au ajuns într-o lume familiară, de multă vreme cunoscută: Monica Lovinescu se simțea de-ai casei la Paris (V2, 218); Sanda Stolojan confirma impresia românilor de a fi în spațiul lor (N, 108). V. Tănase a fost de la început în largul lui în inima Franței de parcă s-ar fi născut acolo (*Caiete critice*, 4, 2007); M. Vișniec și-a regăsit aici patria mentală bine știută (interviu cu Angela Furtună). Acasă la Paris s-au simțit și I. Constantin, incapabil o vreme să lipsească mai mult de o lună din acest loc (D, 212), și B. Nedelcovici, deja deprins să trăiască și să scrie în metropola franceză (interviu cu Elena Budu). Orașul de adopție s-a dovedit a fi un spațiu benefic pentru proscrisii români legați în chip tradițional de el.

Unii dintre cei ce și-au părăsit țara pentru o nouă viață au văzut în exil o inițiere presupunând confruntarea morală cu sine, o verificare a propriei țării de caracter (Ierunca, T, 343), un exercițiu de necesară umilință spre a încerca regăsirea de sine (Astaloș, E, 109). Dacă un Th. Cazaban refuza să acorde surghiunului semnificație inițiativă arătând că cei siliți să plece din țara lor erau mai degrabă niște oameni umili decât niște indivizi superiori, capabili să se elibereze de lume (C, 26), alți intelectuali au recurs la această interpretare a experienței lor de transplantare pe alte meleaguri. Aflați pe drumul Damascului (Ierunca, T, 90), exilații au fost constrânși să ia totul de la început și să se curețe lăuntric după ce au renunțat la o parte din sine (Stolojan, N, 279): prin despuierea integrală de tot ce a însemnat viața lor anterioară, ei s-au lăsat reduși la esențial (Stolojan, N, 57). Doar reconstruindu-se din temelii, ei și-au putut dobândi o nouă identitate (Nedelcovici, 65), și au trăit o a doua naștere (Flămând, interviu cu Veronica Bălaj; Nedelcovici, J, 47, 49, 57). Dintre toți scriitorii români stabiliți la Paris după al doilea război mondial, B. Nedelcovici a revenit cel mai des asupra definirii exilului ca probă inițiativă. El a înțeles în termeni aproape religioși părăsirea țării ca pe o treaptă spre moarte, dar și un rit de trecere spre lumină (J, 64), o convertire urmată de iluminare (J, 105), o asceză interioară dublată de penitența exterioară (J, 117). Era vorba de o întoarcere din labirint după un pelerinaj spiritual încheiat prin mântuire (J, 193), un drum al cunoașterii în care condiția de proscris se lasă depășită doar după scoaterea la suprafață a reziduurilor subconștiente – doruri, complexe, amintiri – (J, 212), o căutare a adevărului (J, 542), o înviere din moarte și descoperirea altei identități prin depășirea propriilor limite și ridicarea la un nivel moral și spiritual superior (J, 553). Celor care nu s-au pierdut și au avut forța morală de a trece peste încercarea revenirii la suprafață

după cufundarea în sine, exilul le-a adus șansa de a se izbăvi. După mărturia unora din cei implicați, surghiunul le-a dat posibilitatea de a descoperi o altă lume și, mai mult, de a se descoperi pe ei înșiși.

Intelectualii români aflați la Paris au consemnat diferite alte avantaje ale noii lor situații, de la posibilitatea întâlnirilor neașteptate, pe acest teren al hazardului, cu personaje inabordabile în mod normal (Astaloș, E, 223) până la mobilitatea spirituală superioară celei a unor indivizi care nu s-au desprins niciodată de țara lor de baștină (Țepeneag, C, 139). În scrierile proscrișilor sunt însă invocate cu mult mai multă insistență neajunsurile exilului. Dintre acestea, des pomenite sunt grijile materiale și sărăcia îndurate, cel puțin o vreme, de cei ce și-au abandonat toate bunurile în România. Monica Lovinescu a surprins imaginea jalnică a cozilor formate din solicitanții de azil copleșiți de frică și nevoi (V1, 62-63); V. Ierunca a notat mizeria în care a trăit în primii săi ani la Paris (T, 19, 73, 127). Th. Cazaban s-a declarat scandalizat de faptul că în țară proscrișii au fost socotiți profitori, deși ei erau niște oameni amărâți confrunțați cu toate dificultățile începutului (C, 99, 221); P. Goma a fost mereu preocupat de nesiguranța materială amenințătoare chiar pentru scrisul său (J1, 54, 209, 220, 297). G. Astaloș a plasat exilul sub semnul penuriei cronice (E, 89, 184, 189), el observând năstrușnicele vise de căpătuială (E, 169, 178) ale celor supuși capriciilor unei vieți nestatornice în care tot ce ai în momentul de față poate fi pierdut a doua zi (E, 187). Chiar și cei care s-au adaptat mai ușor noii vieți, au avut de depășit dificultăți financiare: V. Tănase și-a amintit de lipsurile financiare ale începutului (R, 113, 114), A. Papilian a evocat greutățile inițiale ale vieții sale pariziene (interviu cu Aurelia Boriga). În general, existența exilaților a fost marcată de privațiuni materiale.

Cei care au părăsit România nu au renunțat doar la bunurile lor pentru a-și reface viața de la zero pe alte meleaguri, dar s-au separat și de oamenii și peisajele dragi. Pentru majoritatea exilaților, grea a fost despărțirea de familie și prieteni, de casă și locurile bine știute spre a porni în necunoscut (Stolojan, N, 188; I. Constantin, D, 217; Nedelcovici, J, 547). În opinia lui B. Nedelcovici (J, 65, 67), plecarea a însemnat o pierdere totală – incluzând și amintirile sau sufletul. Raportarea la propriul trecut a fost dificilă pentru proscriși. I. Constantin socotea că plecarea l-a obligat să-și anihileze existența anterioară (D, 205). În schimb, G. Astaloș considera că mulți căutau în exil să-și construiască prezentul pe imaginile trecutului în speranța că-și vor recupera în viitor modul de viață inițial (E, 55). În ce o privește, Sanda Stolojan identifica pariul

existențial al celor lipsiți de țara lor în păstrarea nealterată a flăcării trecutului fără a se lăsa devorați de ea (N, 7). Dezrădăcinarea a echivalat însă – credea D. Țepeneag – cu riscul risipirii reperelor morale prin sentimentul de a nu mai avea o instanță în fața căreia să dai socoteală (Rz, 166). Orientarea în noua viață din țara de adopție presupune întrucâtva pierderea punctelor de referință din vechea existență.

Un obstacol aflat în calea exilaților a fost declasarea socială: uneori, ei au renunțat la o situație stabilă în România pentru a trăi din expediente în Occident, o bucată mai scurtă sau mai lungă de timp. Redactor la diferite reviste și la studioul cinematografic în București, I. Constantin a lucrat multă vreme la Paris ca paznic la un parking subteran cu gândul că acceptarea slujbelor oricât de modeste era prețul vieții în libertate (D, 205, 217). G. Astaloș considera că descalificarea profesională și reciclarea fără voie erau printre principalele inconveniente ale existenței celor deplasați în afara spațiului lor vital (E, 89). Portar pentru o vreme la un mare imobil dintr-un cartier de lux al Parisului, B. Nedelcovici a socotit că primirea oricărei ocupații făcea parte din aventura cunoașterii presupusă de exil (răspuns la ancheta personală). P. Goma enumera decăderea socială printre încercările cumplite ale dezrădăcinării, uneori mai greu de suportat ca închisoarea (J5, 20). Th. Cazaban a împărtășit suferința proscrisilor de nu putea răzbi în Occident (C, 169). Mulți intelectuali români au trăit la Paris experiența dureroasă a marginalizării sociale.

Pentru scriitori, nerecunoașterea lor ca profesioniști de către literații occidentali însemna în sine un eșec. De acest tip de ratare vorbea Monica Lovinescu atunci când amintea obsesia scriitorilor români, incapabili să cucerească aplauzele pariziene, pentru reușita trioului Cioran, Eliade, Ionesco (V1, 243-244; V2, 109). Apreciat de confrăți în România, I. Constantin a resimțit dureros faptul de a fi socotit multă vreme la Paris un simplu diletant (D, 210). Conștient de dificultatea de a pătrunde în lumea literelor franceze (D, 197), el și-a considerat fuga o sinucidere literară pe care a putut-o anihila doar după zece ani de tăcere, când a început să fie prețuit pentru poezia publicată în limba noii sale țări (D, 196, 211, 217). Cât despre D. Flămând, el a acceptat în exil ceea ce odinioară i s-ar fi părut de neconceput, că nu mai exista ca scriitor și că putea supraviețui fără literatură (interviu cu I. Longin Popescu), aceasta fiind mai puțin importantă decât posibilitatea de a trăi drept (interviu N. Băciuț). Anonimatul intelectual la Paris a fost greu de suportat pentru mulți autori români impuși în țara de origine. Sanda Stolojan arăta că

pentru scriitorii ambițioși, răsfățați în țară de cititori și de critici, faptul de a nu fi cunoscuți în Franța constituia un obstacol psihologic (N, 67), ea însăși constatând cu o anume amărăciune că era ignorată printre celebritățile pariziene (C, 93). Copleșit de aplauze în România, P. Dumitriu s-a trezit în postura neașteptată de a nu exista în opinia literară franceză (P, 96). D. Flămând a înțeles că în noua lui situație devenea irelevant faptul de a fi cunoscut sau nu de public (interviu cu G. Arion). D. Țepeneag a descoperit că în lumea liberă curajul nu mai servea decât la suportarea anonimatului (Rz, 197). Animator și teoretician al onirismului la București, el a ezitat să rămână în Franța și pentru că și-a dat seama că scrierile sale puteau fi socotite cu adevărat de avangardă în România până nu de mult aflată în zodia realismului socialist, nu și în Parisul tuturor experimentelor literare (U, 85). Viața în Occident a adus multor scriitori români de valoare deprofesionalizarea și nerecunoașterea adevăratului lor statut intelectual.

De multe ori, cei care și-au părăsit ținuturile natale au suferit o adevărată fractură existențială. Ei au ajuns meteci, oameni ai rupturii, cum îi numea, numindu-se totodată pe sine, Sanda Stolojan (N, 234), care definea exilul ca stare intermediară definitorie pentru indivizi aflați mereu pe prag, în afara lucrurilor (N, 74). Niciodată întoarsă cu totul spre orizontul occidental, ea s-a simțit totdeauna suspendată între două lumi, fiind reținută în România de rădăcinile ei, în Franța – de limba, cultura și anii petrecuți la Paris (C, 23). P. Dumitriu vorbea de ruptura din viața sa sfârșită în două prin actul plecării din România (P, 74); B. Nedelcovici a cunoscut scindarea ființei, condiția schizofrenică a exilatului (J, 552). În situația-limită a exilului (Ierunca, T, 53), existența celor siliți să-și abandoneze țara nu și-a mai urmat cursul obișnuit, ci s-a desfășurat sub semnul discontinuității, a brutalei schimbări de direcție.

Neintegrați vreodată pe deplin în țara de adopție, incapabili să se asimileze localnicilor, mulți exilați au suferit de singurătate și izolare. Sanda Stolojan detecta complexul înstrăinării chiar în cazul celor care s-au bucurat de reușite materiale sau profesionale (N, 29). G. Astaloș a perceput exilul ca o condamnare la singurătate (E, 38). Separându-se mereu de ceilalți, B. Nedelcovici s-a simțit în Franța străin între străini (J, 123). Stingher și retras la Paris, P. Goma a fost chinuit de însingurare (J1, 174). Unii proscriși au găsit cu greu o cale de a intra în legătură cu cei aflați în preajmă, căci au trăit cu sentimentul, persistent sau temporar, că acasă e de fapt în alt loc decât cel în care se găseau ei (Lovinescu, V2, 161; Astaloș, E, 18). Lipsa amintirilor comune cu cei din jur o

împiedica pe Sanda Stolojan să se apropie de aceștia (N, 99), G. Astaloș se simțea rareori pe aceeași lungime de undă cu cei întâlniți, contactele umane rămânând întâmplătoare (E, 159). Un obstacol îl constituia indiferența occidentalilor, acuzată de Sanda Stolojan (N, 182), dar și de I. Constantin, primit corect, dar cu nepăsare în Franța (D, 231). Dincolo de răceala uzuală a celor din Apus, dezinteresul francezilor pentru problemele românești sau pentru drama Estului îi revolta pe V. Ierunca (J, 148) sau pe Th. Cazaban (C, 105). Refugiați din România comunistă, Monica Lovinescu (V1, 85), V. Ierunca (T, 64, 227, 337, 348, 356), Sanda Stolojan (N, 108) sau D. Țepeneag (U, 163) s-au simțit marginalizați, suspectați ca reacționari sau respinși de intelectualitatea de stânga din Apus. În schimb, P. Dumitriu s-a văzut tratat drept trădător de către sovietofili (P, 94). În condițiile dublei înstrăinări culturale și politice încercate de ezitantul D. Țepeneag care în 1971 oscila între a se întoarce în țară sau a rămâne la Paris (U, 163), nu e de mirare că a cântărit greu senzația de a fi intrus și chiar *persona non grata* de câte ori se afla într-un grup de intelectuali francezi (U, 169). Pentru el, neputința proscrișilor de a participa deplin la viața social-culturală a țării-gazdă era greu de acceptat (Rt, 65). Atitudinea rezervată a parizienilor a contribuit la reacția de autoizolare a unor exilați apăsați de singurătate și înstrăinare.

Existența celor strămutați din țara lor a fost marcată de dificultăți de adaptare. Sanda Stolojan observa cât de greu le era scriitorilor, care fuseseră obișnuiți cu avantajele acordate lor în România, să se regăsească în rând cu lumea. Impasul era mai ușor de depășit de cei umiliți de viața în comunism care se acomodau relativ rapid și își uitau dorul de țară, de familie sau de obiceiurile de odinioară (N, 67). Amintindu-și propriile trăiri la sosirea în Apus, ea a evocat stînghereala ei inițială în mediul străin, incapacitatea de a-i cunoaște și înțelege pe francezi, precum și de a le transmite acestora obsesiile românești (N, 172-173). G. Astaloș (E, 89) sau B. Nedelcovici (interviu cu C. Nistea) inserau între încercările exilului efortul de a se deprinde cu modul de a fi al parizienilor. D. Flămând și-a mărturisit neputința de a se aclimatiza până la capăt: din pricina diferențelor de mentalitate, au rămas lucruri pe care nu a fost în stare să le facă sau să le gândească asemenea occidentalilor (interviu cu G. Arion). Rupt de mediul ostil din România, B. Nedelcovici s-a obișnuit greu cu cel străin (J, 77-78) și, învățat cu rezerva, a avut dificultăți în a se achita de obligația de a ieși în arenă la atac (J, 84). Efortul de a-și însuși stilul de viață occidental a fost costisitor pentru mulți exilați.

Unii dintre intelectualii ajunși în Franța nu au idealizat neapărat lumea în care s-au transplatat, ci i-au surprins acut neajunsurile. Văzând în Occident o școală a inimii reci (P, 88), un spațiu pustiu și dușmănos (P, 96) P. Dumitriu a incriminat sterilitatea mentală, dezorientarea și criza valorilor de aici (P 97, 103). La rândul său, cât timp a mai putut decide singur, D. Țepeneag a preferat să înfrunte riscurile întoarcerii la București decât să se lase dizolvat în Apusul consumist și narcotizat (U, 247). Sanda Stolojan sesiza și inconvenientele ce contrabalansau avantajele traiului parizian: valoarea relativă a lucrurilor alături de libertatea de a gândi și de a scrie, constrângerile nevăzute sau dificultatea de a apăra existența personală alături de libertatea de a-și alege acțiunile (N, 182). Incapabili să mai suporte viața din România, scriitorii au conștientizat și imperfecțiunile țării lor de adopție.

Cei care au părăsit România nu s-au simțit mereu în largul lor în noua viață. Mutilați de exil (Goma, J1, 123; Țepeneag, Rz, 145), cu sentimentul precarității (Țepeneag, U, 162), ei s-au găsit în pragul cedării nervoase (Nedelcovici, interviu cu Elena Budu; J, 110) și uneori chiar al nebuniei (Nedelcovici, interviu cu C. Nistea). Au suferit de nostalgie (Cazaban, C, 24, 26), de rău fizic și de insomnie (Nedelcovici, J, 42, 52), au fost nefericiți (Goma, J1, 297), dezorientați (Nedelcovici, J, 41), oboșiți (Nedelcovici, J, 92), neliniștiți (Țepeneag, U, 91, 161; Lovinescu, V2, 217), nesiguri pe ei și pe viitor (Ierunca, T, 158, 160; Goma, J1, 174; Nedelcovici, J, 95) sau de-a dreptul disperați (Nedelcovici, J, 94; Goma, J1, 209). După mărturia multor scriitori români stabiliți la Paris, exilul le-a adus destule momente de disconfort psihic.

Intelectualii surghiuniți au prețuit înlesnirile noii lor vieți, libertatea de mișcare și creație, posibilitatea de a cunoaște o altă lume, dar și pe ei înșiși. Cu toate acestea, ei au perceput cu acuitate și neajunsurile condiției lor de strămutați pe alte meleaguri decât cele natale de la dificultățile materiale la deprofesionalizare, de la singurătate și izolare la greutăți de adaptare la un mediu necunoscut. Confesiunile scriitorilor români stabiliți la Paris dau seamă în egală măsură de luminile și umbrele exilului.

O bună parte dintre exilații români la Paris au rămas mereu cu gândul la soarta țării lăstate în urmă. Bântuiți de vise românești (Ierunca, T, 97; Cazaban, C, 27), bucuroși să descopere cărți de autori români la anticarii de pe cheiurile Senei (Ierunca, T, 143, 277), auzind sau părându-li-se că aud la fiecare pas limba maternă în Cartierul Latin (Lovinescu, V1, 49; Ierunca T, 64) sau măcinați de neputința de a face ceva pentru

compatrioții de dincolo de cortina de fier (Goma, *Jurnalul unui jurnal*, 20), unii dintre ei au trăit chiar o adevărată obsesie românească. Sintagma este folosită chiar de cei în cauză pentru a defini atitudinea unor colegi de exil sau propria atitudine. Monica Lovinescu socotește casa din Sibiel reproducă identic pe pământ mexican de N. Petra drept o expresie a acestei preocupări stăruitoare (J2, 55). Sceptic, dar și impresionat, Virgil Ierunca remarcă entuziasmul nebunesc al lui Horia Tănăsescu, autorul proiectului măreț și utopic de a alcătui o enciclopedie a tuturor aspectelor românismului (T, 272). Sanda Stolojan caută să-și explice grija insistentă și aproape maladivă pentru locul natal a unor deșărați (N, 257). Problemele românești au continuat să-i bântuie pe unii dintre cei aflați, geografic, la adăpost de ele.

Pentru reprezentanții exilului militant obsesia românească a echivalat cu asumarea unei misiuni, aceea de a aduce la cunoștința opiniei publice occidentale suferințele îndurate de popoarele căzute sub dominație sovietică și de a avertiza astfel lumea liberă asupra pericolului comunist. Unii dintre acești intelectuali au plecat imediat după război cu gândul revenirii iminente în România în momentul normalizării situației politice (Lovinescu, V1, 49-50). Alții s-au stabilit în Franța mai târziu când nu se mai puteau nutri astfel de iluzii și au comis așadar un gest socotit a fi definitiv. Indiferent de momentul și de motivația plecării lor din țară, ei s-au angajat activ în a servi din străinătate cauza românească. Erau hotărâți – după trezirea din năuceala primelor momente ale exilului – să devină purtători de cuvânt ai celor siliți să tacă în România (Ierunca, T, 368). Plini de abnegație pentru țara părăsită doar fizic, nu și în spirit (Ierunca, T 229), cu un acut sentiment al răspunderii față de conaționali rămași în R. S. R. (Goma, J1 25), ei au făcut cunoscut în toate ocaziile – la radio, în presă, la conferințe, întruniri sau manifestații de stradă – ce se întâmpla în România. Ca jurnaliști profesioniști (Monica Lovinescu, V. Ierunca, Th. Cazaban), ca activiști pentru apărarea drepturilor omului (Sanda Stolojan), ca simpli scriitori (P. Goma, D. Țepeneag), ei au ales această cale spre a onora chinul românilor din țară (Ierunca, T, 369) cu speranța de a contribui la deșteptarea Occidentului indiferent și apatic la drama țărilor din Est (Lovinescu, V1, 68). Impunându-și datoria de a veghea la păstrarea spiritualității românești autentice (Ierunca, T, 370), intelectualii angajați s-au servit de posibilitatea lor de a se exprima liber pentru a spune tare adevărul despre România (Ierunca, T, 316). Cuvântul spus la microfon putea să răzbată dincolo de cortina de fier asigurându-le întoarcerea lângă familia și prietenii rămași în România (Lovinescu, V2,

7). Totodată, el a constituit, în cazuri extreme, unica formă de apărare personală la agresiuni fizice directe puse la cale de securitate, cum ar fi atentatul comis împotriva Monicăi Lovinescu (Lovinescu, V2, 250). În unele cazuri, exilații militanți și-au trăit întreaga existență pentru țară ca și când ar fi fost în țară, luând parte zilnic la viața românească (Lovinescu, V2, 64) Oricum, ei au devenit glasul unui popor redus la tăcere de împrejurările istorice defavorabile.

Scriitorii români din Paris dispuși să lupte deschis împotriva regimului politic din România s-au angajat în chip diferit – potrivit temperamentului fiecăruia – în această bătălie dusă cu arme atât de inegale față de cele ale adversarului. Monica Lovinescu a oscilat între ingenuitatea în pornirea de solidarizare cu victimele represiunii comuniste (V2, 244), exaltarea tinerească din momentul revoluției maghiare (V1, 145), angajamentul lucid și pasional (V1, 107) și pesimismul activ (J2, 198). Chiar dacă a traversat destule perioade de depresie legate de sentimentul ineficienței strădaniilor sale de a se opune regimului de la București, ea și-a învins mereu descurajarea prin perseverență (J2, 147-148) și a cunoscut chiar clipe de încredere irațională că va putea influența într-un fel cursul evenimentelor, nădejde prilejuită, de pildă, de lectura cărților lui Soljenișin (V2, 84). Sceptic, incapabil să se autoiluzioneze, conștient de precaritatea mijloacelor aflate la dispoziția sa în cruciada anticomunistă, V. Ierunca nu a sperat că ar putea ieși învingător (T, 348) și și-a judecat sever angajamentul nerezonabil, gesturile emfactice, dar neînsemnate (T, 45), precum și gratuitatea mărturiei sale (T, 317). Pesimismul nu l-a împiedicat să-și dedice viața, cu o disperare energetică și dinamică (T, 352), slujirii României fără a urmări un câștig personal (T, 21). Încredințată de ridicolul elanului idealist (N, 14), Sanda Stolojan a resimțit mereu nevoia de a se distanța de sfera luptei politice acaparante (N, 101). Ea nu a renunțat însă niciodată la acțiunile împotriva încălcării drepturilor omului în România, cu toate că știa că militantismul nu corespunde naturii sale (N, 176). P. Goma nu se considera înzestrat cu aptitudini de combatant (J1, 25), D. Țepeneag găsea că era lipsit de chemare politică (U, 252). În pofida convingerii intime, ei au continuat să protesteze la Paris împotriva autorităților române. Mai mult sau mai puțin dotați pentru lupta de uzură și aparent lipsiți de șanse de reușită, reprezentanții exilului militant au denunțat abuzurile regimului de la București.

Angajarea politică a însemnat pentru scriitorii români de la Paris acceptarea a destule neajunsuri. Trimișii Securității la Paris continuau să-i amenințe mai mult sau mai puțin deschis pe exilații care se opuneau

regimului din România pentru a-i determina să renunțe la protestul lor (Stolojan, N, 61). În cazurile cele mai dramatice, asumarea deschisă a opțiunii anticomuniste a dus la represalii directe din partea autorităților române. Au fost puse la cale și uneori chiar puse în practică atentate la viața Monicăi Lovinescu, a lui V. Ierunca, a lui P. Goma. Încercările de intimidare directă s-au răsfrânt și asupra familiilor exilaților ostatici la București, cazul cel mai notoriu fiind cel al mamei Monicăi Lovinescu, lăsată să moară în închisoare pentru a fi refuzat să-și îndemne fiica să renunțe la activitatea de demascare a crimelor regimului. Cei din exil au resimțit acut povara răspunderii de a fi atrași, prin atitudinea lor tranșantă, suferința rudelor din țară. Dacă Monica Lovinescu a putut depăși cu curaj și chiar cu o atitudine sfidătoare spaima pricinuită de atacul direct împotriva ei (V2, 248), ea a fost toată viața chinuită de păcatul de a fi contribuit involuntar la uciderea mamei ei (J1, 287). Angajarea în lupta anticomunistă atrăgea o replică dură din partea celor contestați.

Chiar și când consecințele au fost mai puțin tragice, intelectualii militanți au avut de plătit pentru atitudinea lor combativă. Unii dintre ei au renunțat la cariera profesională, la șansele de realizare personală, pentru a se dedica binelui comun al celor din România. Din sentimentul datoriei față de aceștia, Monica Lovinescu și-a abandonat încercările literare și activitatea regizorală după un început promițător în teatrele pariziene de avangardă (J2, 138). V. Ierunca și-a părăsit teza de doctorat condusă de Jean Wahl la Sorbona spre a se putea consacra integral misiunii de apărare a valorilor românești (T, 369). Ca și alți colegi de exil, Th. Cazaban a preferat să-și pună pe plan secund preocupările literare pentru a denunța ideologia comunistă (C, 192). Angajamentul politic putea însemna renunțarea la șansa afirmării profesionale.

Unii dintre scriitorii militanți au suferit o ciudată ruptură geografică: stingheri printre cei din jur cu excepția celor veniți din țara natală, ei au trăit în mică măsură la Paris (Lovinescu, J2, 115), ducându-și viața într-o Românie ideală care le-a confiscat întreaga existență (Lovinescu, J2, 208; Ierunca, T, 347). Ei s-au consumat mereu sub semnul urgenței (Lovinescu, V2, 231; Ierunca, T, 367). Nu s-au putut bucura de o viață obișnuită, căci liniștea și căldura relațiilor umane firești le-a fost refuzată chiar de vehemența angajării lor (Lovinescu, V2, 247). Absorbiți de România, ei nu au aparținut niciodată cu adevărat locului și timpului în care trăiau în țara de adopție.

Intelectualii combatanți simțeau uneori că acționează dintr-o anume inerție, din simpla obișnuință de a răspunde „prezent” la apeluri (Ierunca, T, 175). Își dădeau seama că vertijul activităților anticomuniste din momentele de maximă mobilizare, de pildă manifestațiile pentru salvarea lui P. Goma, risca să se transforme într-o deprindere mecanică (Lovinescu, V2, 231). Oboseala și lehamitea îi pândeau pe cei ce își risipeau energia în acțiuni de protest sortite, la prima vedere, să rămână fără efect (Lovinescu, J1, 237; Ierunca, T, 149; Stolojan, N, 116; Goma, J1, 54). Ispita abandonului era mare. În 1982, prins de grijile proprii, dar și stăpânit de sentimentul inutilității activităților sale politice, P. Goma voia să renunțe la calea militantă (J1, 65); în 1988, el încă se gândea că ar fi mai chibzuit să părăsească lupta pentru a se îngriji de problemele personale (J1, 129). Bătălia de uzură împotriva autorităților române aducea prea puține momente reconfortante celor care o purtau la Paris.

Exilații anticomuniști încercau sila de compromisiunile cu puterea ale scriitorilor din țară (Lovinescu, J1, 105), dezgustul de insultele proferate la adresa lor de calomniatorii din România (Lovinescu, J1, 140; Stolojan, N, 164), epuizarea de a reveni mereu asupra aceluiași probleme cu argumente similare (Lovinescu, J1, 153), sleirea psihică și stilistică și teama de a nu-și găsi cuvintele potrivite pentru a contracara infamiile de la București (Lovinescu, J1, 146). Pentru a susține valorile morale și politice promovate sau spre a se solidariza cu alți opozanți anticomuniști, ei s-au văzut uneori nevoiți să treacă sub tăcere gusturile și judecățile proprii: Ierunca a publicat în revistele exilului poeziile slabe ale unui confrate doar spre a întări comunitatea de spirit românesc (T, 220); P. Goma a exagerat însușirile civice sau literare ale românilor (J1, 69; J3, 28), D. Țepeneag a lăudat peste măsură literatura lui Goma – pe care nu o gusta de fapt – doar pentru calitățile ei politice (Rt, 128). Asumarea misiunii a însemnat adesea pentru scriitorii militanți sacrificarea interesului sau a confortului personal și acceptarea unei condiții de multe ori ingrate.

Desigur, nu toți intelectualii din exil au ales să continue la Paris să se dedice problemelor românești. Unii au făcut-o, dar nu neapărat din convingerea în necesitatea angajării politice, ci oarecum purtați de împrejurări. A. Papilian – care atribuie implicarea sa activă în susținerea lui Mircea Dinescu în 1989 *unui sentiment transnațional, de prietenie literară* – a ajuns în Occident la o vârstă când nu mai putea lua totul de la zero, așa că și-a ales o meserie, cea de jurnalist la secția română a R. F. I., care îl obliga să rămână în contact cu România (răspuns la ancheta personală). Alți scriitori au fost siliți să rămână neutri: I. Constantin nu

s-a putut implica în activități de protest pe de o parte pentru că se temea să nu facă rău familiei rămase în România (D, 209), pe de alta, datorită restricțiilor impuse de statutul său de funcționar francez (D, 219). Alteori, scriitorii angajați politic pentru o vreme au ales să renunțe la această atitudine. V. Tănase care a alcătuit „dosarul Goma” prezentat lumii libere în încercarea de a-l elibera pe acesta din închisoare a preferat la un moment dat să renunțe la astfel de acțiuni acceptate dintr-un sentiment de obligație față de cei din România (R, 97). Socotind că e mai mult decât un simplu martor la nelegiuirile comuniste mereu gata să dea declarații despre acestea (R, 135-136), el s-a rupt de confracții din exilul militant ale căror inițiative le socotea derizorii și ineficiente și și-a urmat drumul propriu (R, 97). Astfel, el a refuzat să lucreze la Europa Liberă pentru a nu fi silit să se ocupe doar de ceea ce ținea de sfera românească de care se înstrăinase (R, 109-110) și a colaborat doar la emisiuni de interes general din lumea occidentală (R, 110). Au fost și scriitorii care n-au vrut să se implice în activități anticomuniste pentru că socoteau că rostul lor era să facă literatură, iar nu politică. Este argumentul invocat de P. Dumitriu, care beneficiase în țară de toate avantajele colaborării cu regimul (P, 112-113). Dintr-un motiv sau altul, din opțiune personală sau siliți de împrejurări, mulți scriitori au respins angajarea în lupta anticomunistă la Paris. Militantismul activ era doar una dintre căile deschise în fața exilaților români și ei au urmat-o sau nu în funcție de temperamentul, aspirațiile sau circumstanțelor vieții lor.

După căderea regimului comunist în 1989, întoarcerea temporară sau definitivă în România a devenit din nou posibilă pentru scriitorii care trăiseră în Franța cu gândul că nu-și vor mai vedea niciodată țara de origine. Reacția lor a fost diferită. Unii s-au grăbit să profite de libertatea recâștigată și au revenit în vizită în țară să revadă locurile părăsite de mult. Când a aflat de revolta de la Timișoara din decembrie 1989, D. Țepeneag a trecut de la disprețul fără margini la o admirație la fel de excesivă pentru românii din țară. Cuprins de căință pentru atitudinea lui trecută și de febră revoluționară, a dorit să ia și el parte la evenimente, așa că a însoțit unul din primele convoaie cu medicamente care au intrat în București după fuga lui Ceaușescu (Rt, 66). Entuziasmul și buimăceala primelor momente au trecut, dar scriitorul, care a revenit de trei ori în România în 1990, iar când se înapoia la Paris nu se putea gândi decât la ce se întâmpla în țară, ar fi fost tentat să se întoarcă definitiv în România dacă n-ar fi știut că familia nu l-ar fi urmat (răspuns la ancheta

personală). El a continuat să revină însă periodic în țară, să petreacă câteva săptămâni pe an în București și, mai important, a decis să scrie din nou în română nu doar articole politice, ci literatură propriu-zisă. Scopul său declarat era de a se reintegra în limba și literatura țării de unde fusese izgonit din motive politice, iar hotărârea sa a fost susținută de setea de revanșă, de dorința acută de a repara in justiția comisă asupra lui de cei ce l-au izgonit odinioară (C, 144). La aproape patru decenii de la plecarea, Monica Lovinescu și Virgil Ierunca au vizitat de mai multe ori România unde și-au publicat volumele de jurnale, memoriile și articolele pentru emisiunile radiofonice. După ce a trăit prima întâlnire a scriitorilor din țară la Paris ca pe o sărbătoare a declanșării (J3, 50), Monica Lovinescu s-a legănat pentru puțină vreme în iluziile de reînnoire morală postdecembristă a românilor, rapid spulberate de acțiunile neocomuniste ale noii puteri de la București (J3, 33). Dezamăgită totodată de surprinzătoarea ingratitude a celor pentru care luptase atâta vreme, odinioară plini de elogi pentru ea (J3, 5, 9), s-a hotărât totuși să-și revadă locurile natale amintindu-și că în primii ani de exil de câte ori revenea la Paris spunea, dintr-un impuls inconștient, că se înapoiază la București (J3, 91). După ce a așteptat o viață întoarcerea, ea a ajuns să se întrebe dacă punerea în paranteză a existenței ei pentru a sluji cauza românească a avut un rost (J3, 94). Îndoielile i-au fost însă spulberate la prima descindere în țară din aprilie 1990, cea mai tulburătoare. Dincolo de senzația de irealitate dată de vârtejul întâlnirilor (J3, 95), dincolo de stinghereala și emoțiile inerente (J3, 100) – provocate de regăsirea figurilor cunoscute (J3, 120), dar și de invazia prezentului copilăriei (J3, 97) –, primirea călduroasă făcută la București de oameni cunoscuți sau necunoscuți i-a confirmat că lupta și viața ei au avut sens (J3, 95, 96, 97, 100). Întoarcerea visată o viață întregă – de pildă atunci când își imagina că un nou război pentru eliberarea Estului ar mai fi posibil (T, 181) – a reprezentat un voiaj terapeutic pentru V. Ierunca, mereu bolnav de absența țării (T, 349). Sanda Stolojan mai fusese în România în perioada comunistă, dar în calitatea oficială de interpretă a unor politicieni francezi de vază, și avusese o relație paradoxală cu țara profund familiară, dar devenită tot mai străină ca spațiu stăpânit de o putere pe care o combătea (N, 90). După 1989, când întoarcerea normală în România a fost din nou posibilă, ea nu s-a grăbit să revină, asemenea altora, din voyeurism și gust al senzaționalului, ci a preferat să aștepte să se lămurească lucrurile și să-și evalueze propriile sentimente față de cele întâmplate în țară (C, 7). Confuză, cu impresia că în noua situație

nu mai era posibilă contopirea celor două jumătăți ale ființei sale – ca odinioară când eul românesc se potrivea celui disident –, ea a avut destule reticente față de o eventuală călătorie în România unde știa că majoritatea s-au dus mai degrabă din curiozitate sau din interes (C, 25). Cuprinsă de un sentiment de proximitate, dar și de decalaj față de lumea românească (C, 11), ea și-a dat seama că în România avea să descopere un univers necunoscut, locuri familiare cu oameni străini (C, 5). Sanda Stolojan nu a vorbit prea mult despre drumul la București din mai 1990, când a însoțit comisia Parlamentului European pentru supravegherea alegerilor din România, mulțumindu-se să califice această călătorie drept complicată din punct de vedere sentimental și obositoare pentru nervi (C, 25). Ceva mai pe larg și-a descris revenirea în țară din iulie 1991. Devenită o occidentală care iubea imaginea României eterne (C, 69), jumătate străină în țara natală – după cum, la începutul exilului ei, se simțise străină în Franța necunoscută (C, 71) – ea a regăsit urmele trecutului în orașul de unde plecase, o lume fantomatică recunoscută după treizeci de ani de despărțire (C, 76-77).

Confrunțați pe neașteptate cu posibilitatea de a reveni în țara lor de origine, unii scriitori exilați au evoluat de la entuziasm la rezervă sau invers. B. Nedelcovici, care a trăit multă vreme la Paris cu speranța de a se întoarce în România (J, 62), a fost răvășit de emoție în zilele tensionate din decembrie 1989 (J, 136). Ulterior, el a aflat destule lucruri care i-au dat senzația că în așa-zisa revoluție a avut loc o mistificare, ceea ce i-a diminuat intenția de a reveni cât mai grabnic în țară (J, 137, 139). Și mai mult l-a descurajat descoperirea că inițiativa de a pleca în martie 1990 cu ajutoare acoperirea în fapt o escrocherie (J, 140). Întâmpinat cu răceală de unii scriitori la București, el și-a amintit o discuție din 1988 cu Dorin Tudoran, când susținuse că s-ar întoarce în România dacă situația de acolo s-ar schimba, și s-a simțit neliniștit și nehotărât (J 148). Atmosfera proastă de la Consiliul Uniunii Scriitorilor l-a făcut să nu rămână încă, pentru ca mai târziu comportamentul dezgustător al compatrioților să-l determine să se întrebe retoric cum poate fi cineva român (J, 161). Exilat involuntar până în 1989, B. Nedelcovici a trecut ulterior la un exil voluntar, presărat cu numeroase vizite în țară (răspuns la ancheta personală). Un drum diferit a parcurs I. Constantin. Inițial temător că întoarcerea ar putea fi la fel de sfâșietoare ca și plecarea, dar interesat de destinul românesc al operei lui și atras de ideea revenirii la matcă, (D, 237), el și-a depășit ulterior aprehensiunile: o dată ieșit la pensie în Franța, s-a

întors pentru totdeauna în locul de naștere, gest singular în fostul exil românesc la Paris.

Au existat și scriitori care au respins categoric ideea unei eventuale reveniri în România chiar și când lucrul devenise cu puțință după înlăturarea regimului comunist. Th. Cazaban a refuzat să se întoarcă pentru că nu recunoștea legitimitatea puterii instalate la București în decembrie 1989 și nu dorea să o cauționeze (C, 21). El ar fi vrut să regăsească țara de unde plecase și nu mai recunoștea România de odinioară, mereu visată, în cea actuală (C, 169). P. Dumitriu declara în convorbirile cu G. Pruteanu din 1995 că nu se simțea în stare să vină pe meleagurile natale dintr-o groază irațională (P, 137) și abia în 1996 s-a încumetat să revadă locurile de unde plecase în 1960. V. Tănase nu a luat în considerare posibilitatea de a reveni definitiv în țară pentru că nu dorea să le impună copiilor săi deveniți francezi o dezrădăcinare asemănătoare celei care i-a fost impusă lui odinioară de vremurile potrivnice (R, 172). Pe de altă parte, el considera că ar fi fost nesănătos să încerce să se infiltreze în solidaritatea oamenilor care au suferit și în cele din urmă s-au eliberat împreună în România (R, 173). Cât despre P. Goma, el nu s-a întors nici măcar în vizită. Fără a mai avea familie sau prieteni în România, conștient de existența resentimentelor și geloziilor reciproce dintre cei rămași acasă și cei plecați în străinătate, el nu ar fi revenit decât pentru cărțile sale (J1, 201; J2, 188, 190). Socotind că distanța geografică și de mentalitate dintre exil și țară era de nedepășit, el nu a mai văzut în România patria lui (J1, 270, 287). Convins că un dialog cu cei care nu au cunoscut experiența exilului ar fi cu neputință de stabilit din cauza acuzațiilor reciproce (J3, 11, 30), și-a dat seama că se afla într-o situație paradoxală: în timpul comunismului, întoarcerea i-ar fi fost imposibilă, dar năzuia cu ardoare să revină în țară, mai apoi, lucrul a devenit ușor realizabil, dar îi dispăruse orice dorință de a îl împlini (J3, 179). Interdicția de a pași în țara natală impusă exilaților a fost ridicată din momentul prăbușirii regimului comunist, iar aceștia au ales dacă să se înapoieze sau nu în România.

De vreme ce limba este instrumentul de expresie al scriitorului, este firesc că majoritatea exilaților și-au pus cu acuitate problema adaptării lingvistice. Trecerea la o altă limbă nu în comunicarea uzuală, ci în creația artistică a fost una dintre încercările exilului. V. Ierunca era nemulțumit de franceza lui pe care o găsea retorică și prețioasă (T, 212). Sanda Stolojan vedea în nevoia opțiunii lingvistice o dramă a scriitorului

în exil și se întreba dacă este posibilă expresia poetică în altă limbă decât cea maternă (N, 14). Pentru G. Astaloș trecerea la un idiom străin implica o adevărată tragedie a dibuirii (E, 154). Niciodată convertit la scrisul în franceză, P. Goma a socotit dificultatea lingvistică un obstacol major pentru scriitorii din exil (J1, 219). D. Flămând nu era sigur că poate apela la resursele necunoscute ale unei limbi învățate după faza formatoare a copilăriei (interviu cu G. Adameșteanu); M. Vișniec simțea că nu avea acces la profunzimile francezei deprinse târziu (răspuns la ancheta personală). La început, D. Țepeneag avea impresia că atunci când scria în franceză sărăcea în gândire, nu doar în cuvinte (U, 461). Pe de altă parte, el își dădea seama că necesitatea traducerii îi impunea un fel de autocenzură, lucrul său asupra cuvintelor devenind superficial și timid (U, 495). Simțea că franceza sa era precară și fără rădăcini (Rt, 46): oricât de mare ar fi fost stratul cunoștințelor acumulate în memorie, româna rămânea chiar baza memoriei (Rz, 144). A trecut prin experiența chinuitoare de a scrie cu teama permanentă de a nu scăpa vreo greșeală de gramatică (Rt, 161). Gândirea nu avea cum să-i fie pe deplin liberă, o dată ce – spre deosebire de nativi – vorbind nu putea uita că vorbește din cauza preocupării obsesive față de corectitudine (Rz, 144). Scrisul artistic în altă limbă decât cea maternă putea fi dificil și chiar traumatizant.

În schimb, pentru unii intelectuali exilați posibilitatea de a utiliza curent franceza a fost o circumstanță favorabilă. Ei nu s-au mulțumit să admire, cu secretă invidie, perfecțiunea francezei scrise de nativi, ca Sanda Stolojan (N, 233), dar s-au străduit să și-o însușească pe deplin așa încât s-o poată folosi în creația lor. Italianist de formație, I. Constantin, care s-a scufundat cu totul în mediu aproape exclusiv francez, nu s-a mai socotit refugiat doar în momentul când a simțit că limba noii sale țări l-a adoptat (răspuns la ancheta personală). V. Tănase a înțeles scrisul în franceză drept experiență, important fiind modul de a o fructifica (interviu cu C. Nistea). Deși aprecia că prezența în literatura franceză constituia o șansă, iar nu o garanție (R, 173), el a răspuns cu entuziasm la provocare: calitatea de scriitor francez îi permitea să se măsoare cu cei mai buni (R, 172). Pentru M. Vișniec scrisul în franceza învățată târziu a fost o aventură dificilă, dar fascinantă, ce i-a îngăduit o a doua naștere (răspuns la ancheta personală). El s-a declarat mereu îndatorat francezei care l-a ajutat decisiv în afirmarea ca dramaturg asigurând circulația universală a pieselor sale (interviu cu A. Furtună). Limba de adopție a dat uneori scriitorilor o nouă șansă de afirmare literară.

Au hotărât să scrie direct în franceză autori ca V. Tănase care au socotit că opera lor e greu traductibilă și riscă să se piardă esențialul prin transpoziție (R, 90). Adoptarea altei limbi a antrenat uneori modificarea formulei literare. De pildă, P. Dumitriu a renunțat la romanele realiste care l-au consacrat și și-a schimbat stilul narativ ca ecou al lipsei de materie și sărăciei epice resimțite de el drept specific occidentale (P, 101, 102). Unii scriitori au optat pentru o specializare lingvistică în funcție de genul literar practicat. D. Flămând a adoptat franceza în eseistică, dar a continuat să scrie poezie în română pentru că simțea că doar limba maternă îi permitea să aibă intuiții, să devină complice cu zona interzisului și a inomabilului (interviu cu G. Adameșteanu). La fel, B. Nedelcovici a scris publicistică în franceză, dar a păstrat româna pentru proza care îi cerea implicare rațională, emoțională și sentimentală (răspuns la ancheta personală). Dramaturg de succes în limba de adopție, M. Vișniec a rămas fidel românei în poezie, gen al intimității (răspuns la ancheta personală). Există și situația opusă. După cum declara în 1996, înaintea revenirii definitive în România, I. Constantin n-a mai scris poezie în limba maternă de la plecarea din țară, aceasta neîmpiedicându-l să redacteze studii și articole în română. Autorul și-a justificat opțiunea pentru franceză prin faptul că și-a modificat inevitabil spiritul și logica (D, 209, 210). În *Cuvântul nisiparniță*, operă de ficțiune singulară începută în română, dar în care se acumulau tot mai multe pasaje în franceză pentru a sfârși exclusiv în acest idiom, D. Țepeneag și-a pus problema dacă modificarea lingvistică antrenează o schimbare de personalitate, trecerea la altă limbă fiind posibilă doar după eliberarea de balastul fantasmatic al celeilalte (U, 496). Destui scriitori români au reușit să adopte franceza ca limbă de creație, opera lor din exil întregind-o pe cea din țară.

Româna nu a fost însă definitiv abandonată la Paris. Practicată uzual în mediul exilaților, ea a fost păstrată în stare neașteptat de pură. Ierunca socotea, de pildă, că abia în străinătate a descoperit limba maternă fără improvizații (T, 310). Tot astfel, G. Astaloș găsea că româna s-a conservat în exil și s-a degradat în țară (E, 251), iar D. Flămând descoperea autenticitatea limbii curate folosite de o parte a românilor din Franța (interviu cu Veronica Bălaj). V. Tănase refuza să se lase închis în solidaritatea stupidă a exilului și în ghetoul românesc din Paris (R, 98). În schimb, mulți intelectuali au păstrat contactul cu mediul conaționalilor stabiliți în Franța pentru că simțeau, cel puțin în primii lor ani occidentali, nevoia de a vorbi românește spre a se reoxigena, necesitate imperioasă

mărturisită chiar și de cei care au sfârșit prin a publica în franceză, ca G. Astaloș (E, 64) sau I. Constantin (D, 208). Epistolier fervent, G. Astaloș a practicat asiduu corespondența în română tocmai pentru a rămâne în legătură spontană cu limba țării sale de origine (E, 248). Cât despre P. Dumitriu, el a revenit la scrisul în română înainte de a-și face curaj să se întoarcă fizic în țară și considera că acest fapt echivala cu o prezență reală în România, pentru că reprezenta manifestarea patriei din el (P, 137). După 1990, D. Țepeneag a redevenit ca scriitor în literatura română, el scriindu-și în limba maternă ultimele romane, opere de factură diferită decât cele redactate în franceză. După părerea lui, reconvertirea lingvistică i-a adus și o revigorare literară, ieșirea dintr-un impas estetic, căci experimentele sale avangardiste în franceză erau pândite de riscul de a eșua într-un formalism sterilizant (Rz, 218). O dată cu răsturnarea regimului comunist, revenirea la creația în română era o alternativă la dispoziția scriitorilor stabiliți la Paris.

Interesant este că au existat și artiști în exil care nu au abandonat niciodată scrisul în română nici atunci când era imposibil să mai fie publicați altfel decât în traducere. E adevărat, opinia că literatura română se putea face exclusiv în România era răspândită, la ea aderând autori ca V. Tănase (R, 97), D. Țepeneag (Rt, 65, 132; Rz, 113) sau D. Flămând (interviu cu Veronica Bălaj). V. Tănase respingea chiar noțiunea de literatură a exilului socotind că ea reprezenta doar o scuză pentru unii de a nu fi reușit în viața lor literară, pentru alții – de a se apăra de renumele celor care s-au făcut cunoscuți și în străinătate (interviu cu C. Nistea). D. Țepeneag era de părere că literatura diasporei poate interesa doar sub aspect tematic și politic (Rt, 158). Din punctul lui radical de vedere, scriitorii din exil ocupau pe nedrept în conștiința publică occidentală terenul rezervat literaturii române, în dauna confracților din țară mult mai reprezentativi și adesea superiori în plan estetic (Rz, 189, 244). Pe o poziție opusă s-a situat P. Goma, cel mai important autor care a socotit că merita să-și continue opera exclusiv în română la Paris. El a fost astfel pus în fața dilemei de a rămâne un scriitor într-o limbă neînsemnată care se adresează unor cititori români inexistenți sau de a accepta castrarea prin traducere (J1, 54). Nu a renunțat însă niciodată la opțiunea sa pentru română, deși se simțea secăt de faptul că scria doar în vederea traducerii (J1, 54) și își dădea seama că în aceste condiții cărțile lui nu puteau avea ecou critic adecvat (J1, 174). Pe de altă parte, el era sfâșiat între dorința arzătoare ca opera lui să fie tipărită în românește și adusă la cunoștința publicului din țară și teama ca nu cumva ea să decepționeze

în raport cu legenda creată în jurul ei prin aura de disident a autorului (J1, 200). În pofida acestei neliniști secrete, el a continuat mereu să viseze că va fi cândva publicat în limba maternă în care își gândea și își scria toate cărțile (J1, 228). Chiar dacă mare parte a autorilor din exil au preferat să se integreze vieții literare franceze, unii au continuat să scrie în română și să se adreseze unui prezumtiv cititor viitor. Opțiunea existențială a exilului a implicat și o opțiune literară.

Prin chiar dimensiunile ei, lucrarea noastră nu avea cum să să-și propună să epuizeze toate aspectele problematicii exilului. Ne-am oprit la cele care revin mai des în mărturiile scriitorilor români din Paris în încercarea de a identifica unele constante ale diferitelor raportări la experiența transplantării în altă țară. Am neglijat voit investigarea relațiilor personale dintre românii din exil, cu toate că ele ocupă un loc însemnat în multe din scrierile examinate. Nu am luat în considerare opiniile favorabile sau defavorabile despre unul sau mai mulți colegi de exil în conturarea unui tablou de ansamblu, întrucât ele erau prea pătimaș subiective și de multe ori se contraziceau reciproc. Dincolo de acest nivel al simpatiilor și antipatiilor personale, am trecut în revistă problemele care i-au preocupat mai mult pe exilații români cu privire la noul lor statut. Sperăm că prin această cercetare a încercărilor pribegiei, reflectate de scriitorii români care și-au părăsit țara în perioada comunistă, lucrarea noastră vine în completarea studiilor mai ample axate pe reconstituirea circumstanțelor și datelor obiective ale exilului.

NOTE

- 1 F. Manolescu, *Enciclopedia exilului literar românesc 1945-1989*, Ed. Compania, București, 2003.
- 2 E. Behring, *Scriitori români din exil. 1945-1989. O perspectivă istorico-literară*, trad. de Tatiana Petrache și Lucia Nicolau, Ed. Fundației Culturale Române, București, 2001.
- 3 L. Ulici, *Scriitori români din afara granițelor țării (Geografia exilului literar românesc)*, Fundația Luceafărul, București, 1996.
- 4 N. Florescu, *Întoarcerea proscrisilor, reevaluări critice ale literaturii exilului*, Ed. Jurnalul literar, București, 1998; *Noi, cei din pădure : reevaluări critice ale literaturii exilului*, Ed. Jurnalul literar, București, 2000.
- 5 C. Ungureanu, *La vest de Eden. O introducere în literatura exilului*, vol. I-II, Ed. Amarcord, Timișoara, 1995 și 2000.
- 6 N. Sălcudeanu, *Patria de hârtie*, Ed. Aula, Brașov, 2003.
- 7 Gh. Glodeanu, *Incursiuni în literatura disporei și a disidenței*, Ed. Libra, București, 1999.
- 8 S. Alexandrescu, *Identitate în ruptură. Mentalități românești postbelice*, Ed. Univers, București, 2000.
- 9 M. Popa, *Reîntoarcerea în Ithaca. Scriitori români din exil*, Ed. Globus, București, 1998.
- 10 E. Lévinas, *Totalitate și infinit. Eseu despre exterioritate*, trad. de Marius Lazurca, Ed. Polirom, Iași, 1999.
- 11 T. Todorov, *Omul dezrădăcinat*, trad. de Ion Pop, Ed. Institutul European, Iași, 1999.
- 12 G. Scarpetta, *Elogiu cosmopolitismului*, trad. de Petruța Spânu, Ed. Polirom, Iași, 1997.
- 13 N. Sălcudeanu, *op. cit.*, p. 7-83.
- 14 N. Sălcudeanu, *op. cit.*, p. 25.
- 15 V. Nemoianu, „Ernst Jünger sau desprinderea de împrejurimi”, *Secolul 20*, nr. 10-11-12/ 1997 – 1-2-3/ 1998.
- 16 J. Starobinski, „Ipostaze ale melancoliei”, *România literară*, nr. 51-52, dec. 1998-ian. 1999.
- 17 C. Ungureanu, *op. cit.*, I, p. 5.
- 18 C. Ungureanu, *op. cit.*, I, p. 5.
- 19 Th. Adorno, *Minima moralia. Reflecții dintr-o viață mutilată*, trad. de Andrei Corbea, Ed. Univers, București, 1999.
- 20 J. Derrida, *Despre ospitalitate de vorbă cu Anne Dufourmantelle*, trad. de Mihai Ungurean, Ed. Polirom, Iași, 1999.
- 21 N. Sălcudeanu, *op. cit.*, p. 38.
- 22 Șt. A Doinaș, „Între farsă tragică și destin”, *Secolul 20*, nr. 10-11-12/ 1997 – 1-2-3/ 1998. V. și Gh. Glodeanu, *op. cit.*, p. 5.
- 23 C. Ungureanu, *op. cit.*, I, p. 8.
- 24 Cf. N. Sălcudeanu, *op. cit.*, p.128.

- ²⁵ M. Spiridon, „La vest de Eden”, *Secolul 20*, nr. 10-11-12/ 1997 – 1-2-3/ 1998.
- ²⁶ Cf. N. Sălcudeanu, *op. cit.*, p. 53.
- ²⁷ C. Ungureanu, *op. cit.*, I, p. 11.
- ²⁸ S. Alexandrescu, „Invizibilitatea emigrantului”, *Secolul 20*, nr. 10-11-12/ 1997 – 1-2-3/ 1998.
- ²⁹ I. Mavrodin, „Atâta exil câtă conștiință a exilului”, *Secolul 20*, nr. 10-11-12/ 1997 – 1-2-3/ 1998.

Abrevieri

- Astaloș, E: George Astaloș, *Exil*, Ed. Casa Radio, București, 2004.
- Cazaban, C: *Captiv în lumea liberă: Theodor Cazaban în dialog cu Cristian Bădiliță*, Ed. Echinox, Cluj, 2002.
- Constantin, D: Ilie Constantin, *Dublul ocean*, Ed. Muzeul literaturii române, București, 2000.
- Dumitriu, P: George Pruteanu, *Pactul cu diavolul: șase zile cu Petru Dumitriu*, Ed. Albatros, București, 1995
- Goma, J 1, 2, 3: Paul Goma, *Jurnal pe sărite (1978-1993)*, *Jurnal de căldură mare (28 iunie-11 iulie 1989)*, *Jurnal de noapte lungă (septembrie-decembrie 1993)*, Ed. Nemira, București, 1997.
- Ierunca, T: Virgil Ierunca, *Trecut-au anii...*, Ed. Humanitas, București, 2000.
- Lovinescu, J 1, 2, 3: Monica Lovinescu, *Jurnal 1981-1984*, Ed. Humanitas, București, 2002; *Jurnal 1985-1988*, Ed. Humanitas, București, 2003; *Jurnal 1990-1993*, Ed. Humanitas, București, 2003
- Lovinescu, V 1, 2: Monica Lovinescu, *La apa Vavilonului*, I-II, Ed. Humanitas, București, 1999, 2001.
- Nedelcovici, J: Bujor Nedelcovici, *Jurnal infidel. Opere complete 5*, Ed. Allfa, București, 2005.
- Stolojan, N: Sanda Stolojan, *Nori peste balcoane. Jurnal din exilul parizian*, Ed. Humanitas, București, 1996.
- Stolojan, C: Sanda Stolojan, *Ceruri nomade. Jurnal din exilul parizian 1990-1996*, Ed. Humanitas, București, 1999.
- Tănase, R: Virgil Tănase, *România mea*, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1996.
- Țepeneag, C: Dumitru Țepeneag, *Clepsidra răsturnată. Dialog cu Ion Simuț*, Ed. Paralela 45, Pitești, 2003.
- Țepeneag, Rt: Dumitru Țepeneag, *Reîntoarcerea fiului la sânul mamei rățâcite*, Ed. Institutul European, Iași, 1993.
- Țepeneag, Rz: Dumitru Țepeneag, *Războiul literaturii nu s-a încheiat*, București, 2000
- Țepeneag, U: Dumitru Țepeneag, *Un român la Paris. Pagini de jurnal*, Ed. Cartea Românească, București, 2006.

Interviuri

- Dinu Flămând, „Mi se pare absolut firesc să trăiesc în Paris și să am sufletul în Transilvania”, interviu cu George Arion, *Flacăra*, 44, 1993.
- Dinu Flămând, „Ar trebui să ne exilăm cu toții”, interviu de Veronica Bălaș, *Orizont*, 3, 2000.
- Dinu Flămând, interviu cu Ion Longin Popescu, *Formula AS*, 421, 2000.

- Dinu Flămând, „Imaginea creației românești în Occident”, interviu de Gabriela Adameșteanu, *22*, 692, 2003.
- Bujor Nedelcovici, răspuns la ancheta „Scriitori români în exil” realizată de Cornel Nistea, *Discobolul*, 7-9, 2004.
- Alexandru Papilian, „Sunt sedus de jurnalistică”, interviu cu Aurelia Boriga, *Zig-Zag*, 14, 1992.
- Virgil Tănase, răspuns la ancheta „Scriitori români în exil” realizată de Cornel Nistea, *Discobolul*, 7-9, 2004.
- Matei Vișniec, „Nu pot scrie niciodată o piesă dacă nu pornesc de la o situație dramatică puternică”, interviu cu Dora Pavel, *Apostrof*, 3, 2004.
- Matei Vișniec, „Am fost fericit. Ca un zeu”, interviu cu Angela Furtună, *Agonia*, 2, 2007.

L'EXIL DES ECRIVAINS ROUMAINS EN FRANCE APRES LA DEUXIEME GUERRE MONDIALE

Dans ses données objectives, le thème que nous abordons a été déjà étudié à fond. Il suffit de rappeler le dictionnaire de Florin Manolescu¹ ou le livre d'Eva Behring² sur l'exil des écrivains roumains, auxquels s'ajoutent des travaux dus à des auteurs comme Laurențiu Ulici³, Nicolae Florescu⁴, Cornel Ungureanu⁵, Nicoleta Sălcudeanu⁶, Gheorghe Glodeanu⁷, Sorin Alexandrescu⁸, Mircea Popa⁹. Dans ces conditions, nous avons pensé que nous pourrions compléter de manière utile cette bibliographie en nous occupant surtout de la perspective qu'ont les écrivains dont il sera question sur leur propre expérience d'exilés ou sur l'exil en général.

Notre ouvrage n'appartient pas à la critique littéraire. Nous ne ferons pas d'appréciations concernant la valeur esthétique des œuvres écrites pendant leur exil par les écrivains étudiés. L'objet de notre préoccupation sera formé par la motivation et les circonstances de l'exil, les conditions d'existence, l'intégration en France, l'activité politique et culturelle, l'attitude vis-à-vis du pays d'origine en proie à un régime totalitaire, le comportement de celui-ci à l'égard des exilés.

Nous pensons qu'il ne serait pas dépourvu d'intérêt, avant de commencer notre recherche proprement dite de passer en revue quelques réflexions d'ordre général sur l'exil qu'ont faites des auteurs tels que Emmanuel Lévinas¹⁰, Tzvetan Todorov¹¹, Guy Scarpetta¹² ou, en Roumanie, les considérations de cette nature disséminées par Cornel Ungureanu, dans les deux volumes de son livre *La vest de Eden* ou bien par Nicoleta Sălcudeanu, dans la première section de *Patria de hârtie*¹³. Dans ce dernier livre est cité Elias Canetti qui affirme que « l'exil est la patrie de l'écrivain »¹⁴. On peut attribuer cette condition à l'homme en général. D'ailleurs, Virgil Nemoianu le dit dans le numéro spécial que la revue *Secolul 20* a consacré à l'exil en 1998¹⁵. Nemoianu y renverse l'ordre des termes : « En tant qu'homme, l'écrivain partage cet état. » Il

s'agirait de la tendance de l'homme de remonter à ses sources divines, idée néo-platonicienne. Cette tendance serait due au fait que l'homme a été chassé du Paradis. Jean Starobinski fait ce rapprochement dans une interview accordée à la revue *România literară*¹⁶. Il y explique que dans la culture européenne l'idée d'exil est mise en rapport avec le mythe du Paradis perdu. « L'homme n'existe qu'après avoir été chassé du Paradis », remarque Cornel Ungureanu¹⁷. L'exil est son origine. Quant à E. Lévinas, il parle de la nostalgie que suscite le souvenir d'un pays où nous n'avons jamais été. D'autre part, en parlant de l'époque moderne, post-nietzschéenne, Cornel Ungureanu affirme : « Si Dieu est mort, la terre tout entière est devenue un lieu d'exil. »¹⁸

Toutes ces opinions se réfèrent à un exil fictif, à un état fondamental de dérégulation qui serait caractéristique à l'être humain. Souvent, elles ont été formulées par des penseurs qui étaient effectivement des déracinés. En évoquant les cas de Lévinas, Adorno¹⁹, Todorov et Derrida²⁰, qui ont réfléchi à « l'exil métaphysique » dont Cioran a parlé lui aussi, Nicoleta Sălcudeanu écrit : « L'attention accordée au thème du déracinement (...) provient aussi de l'expérience individuelle, subjective, d'expatrié, de la plupart d'entre eux. »²¹

Selon le poète Ștefan-Augustin Doinaș, l'exilé souffre parce que, en quittant définitivement son pays, il a perdu sa mythologie personnelle²². Dans ces conditions, « pour certains, leur pensée est tournée vers le retour chez eux, pour d'autres vers la nécessité d'un commencement absolu »²³. Par ailleurs, certains écrivains parviennent à se couper de leurs racines et à devenir des apatrides, des « citoyens du monde ». Ce serait, partiellement, le cas de Dumitru Țepeneag²⁴. De toute façon, selon Monica Spiridon, l'écrivain qui quitte un pays totalitaire sort d'une schizophrénie pour entrer dans la normalité²⁵. En outre, l'exil effectif peut insuffler à l'écrivain de l'énergie créatrice et alors il constitue une sorte de renaissance²⁶. C'est aussi l'avis de C. Ungureanu : « Lorsqu'il n'est pas destructeur, lorsqu'il ne défigure pas, l'exil déchaîne des énergies créatrices exemplaires »²⁷. Toutefois, l'écrivain qui vient de s'exiler a la conscience de se trouver devant une alternative angoissante : succès au niveau international ou, au contraire, échec définitif.

Il serait peut-être utile de faire quelques distinctions d'ordre lexical. Un Etat peut *déporter* ou *déplacer* un certain nombre de ses citoyens. Il ne s'agit pas d'exil dans ce cas, puisque le lieu de déportation se trouve à l'intérieur des frontières de cet Etat même. La Russie s'est servie longtemps de la Sibérie dans ce but, alors que les communistes roumains

ont envoyé entre 1951 et 1955 des habitants « suspects » des villages du Banat dans la plaine du Bărăgan. D'autre part, *émigration*, *expatriation*, *exil* ne sont pas synonymes. Les Juifs de Roumanie qui sont allés vivre en Israël, leur pays d'origine, ne sont pas, à proprement parler, des exilés. On peut devenir exilé parce qu'on a été expulsé ou refoulé à la frontière, en tant qu'individu indésirable, après un voyage à l'étranger. Ce fut le cas de Dumitru Țepeneag. L'exil peut être imposé ou volontaire, comme il peut être politique ou économique. L'exilé est quelqu'un qui ne peut retourner dans son pays sans risquer de perdre sa liberté. C'est, du moins, l'opinion de Sorin Alexandrescu²⁸. Quant à Irina Mavrodin, elle affirme que l'exil s'associe à la conscience d'être exilé²⁹. Enfin, à notre avis la notion d'exil intérieur, souvent évoquée, est métaphorique.

Les livres de mémoires, les journaux, les interviews accordées nous permettent de nous rendre compte de la diversité des manières de concevoir l'expérience de l'exil par les écrivains roumains établis à Paris après l'installation du régime communiste en Roumanie. Dans la plupart des cas, il n'est pas question d'un bilan rétrospectif global, mais d'observations sporadiques et fragmentaires qui, juxtaposées, nous conduisent à la reconstitution d'un tableau plus ou moins général. Chaque exilé a ressenti à sa façon le fait de se séparer de son pays d'origine. Toutefois, au-delà des expériences individuelles, il y a aussi, à ce propos, un assez grand nombre de traits communs. Notre ouvrage se propose de fixer quelques aspects définitoires de l'exil, tels qu'ils ressortent des témoignages des écrivains concernés. Nous ne les jugerons pas « objectivement », mais les présenterons à la lumière de leur subjectivité et avec le poids que leur accordent les écrivains en question. Ce qui nous intéresse n'est pas tellement de rétablir la vérité à propos d'un événement ou d'un autre, mais de mettre en relief leur reflet dans la conscience des exilés. Il s'agira dans cette partie de notre étude seulement des auteurs qui ont commenté eux-mêmes leur expérience.

Dans leurs écrits, ces hommes de lettres ont essayé parfois de définir l'exil, éventuellement en le différenciant des autres variantes d'éloignement du pays natal. Par exemple, G. Astaloș propose de faire une distinction entre l'exilé politique, poussé à partir par le refus de continuer à vivre sous un régime qu'il n'accepte pas, et l'émigrant, désireux surtout de s'adapter à la vie dans le pays d'adoption (E, 214). D. Țepeneag fait la différence entre *l'exil*, *l'expatriation* forcée, qui suppose l'interdiction de revenir dans sa patrie, *l'émigration* volontaire, même

quand elle est déterminée par la misère matérielle et morale, et la *diaspora*, terme appartenant au début à l'histoire des religions et ayant le sens de dispersion d'une ethnie, sur le modèle des Juifs que les vicissitudes de l'histoire ont obligés à chercher refuge partout où ils étaient acceptés (Rz, 263). C'est toujours Tepeșneag qui a analysé les mutations subies par ces diverses catégories, par exemple la transformation de l'exil en diaspora quand les barrières politiques qui avaient empêché le retour au pays ont été levées. A son avis, ce changement s'accompagne de la dilution et finalement la disparition du sentiment d'appartenance au pays d'origine. Cela se passe parce que les ressortissants d'un même pays ne parviennent pas à constituer une entité politique ou littéraire distincte (Rt, 133). Plus fréquemment, les écrivains se rapportent à leur propre expérience quand ils définissent l'exil. Tout en admettant la dénomination d'exilés dont on se sert pour désigner ceux qui, d'une façon ou d'une autre, ont été chassés d'un pays soumis à un régime politique totalitaire, V. Tănase considérait que, dans son cas, cette notion – qui vise la situation administrative et non l'identité artistique – restait sans importance. Devenu écrivain français, il n'était plus un exilé (interview, C. Nistea). A. Papilian ne s'est pas considéré non plus exilé puisque, se sentant Européen, il n'a jamais eu l'intention de rentrer en Roumanie (interview, Aurelia Boriga). Th. Cazaban, qui, pendant son exil, s'était senti en quelque sorte étranger au pays d'adoption (C, 127), a découvert après 1990 que, proscrit par ses calomnieux et même expulsé d'une Roumanie dont il ne reconnaissait pas la légitimité politique, il avait perdu la chance de retrouver le monde qu'il avait quitté (C, 21, 142, 169).

Pour définir la condition d'exilé, les écrivains se réfèrent à leur propre expérience, mais aussi à ce qu'ils ont remarqué chez leurs compatriotes. Ils ont identifié plusieurs catégories d'exilés, en fonction du moment et de la motivation du départ, ainsi que du comportement à l'étranger. Pour eux, il y a eu deux vagues et deux options: l'exil ancien, engagé dans le combat anticommuniste, et le plus récent, préoccupé surtout par la réussite professionnelle. Monica Lovinescu pensait que c'était le militantisme qui caractérisait ceux de la première génération, tandis que les autres, conscients du fait que rentrer en Roumanie n'était pas possible, étaient plus pragmatiques (J2, 97). Témoin de l'arrivée à Paris de la plupart des exilés, Monica Lovinescu a constaté qu'il y en avait qui n'étaient que des velléitaires (V2, 109), mais il y a eu aussi les représentants de l'exil esthétique des années '70-80 (V2, 125), ceux qui voulaient éviter le destin d'écrivains dans une langue de circulation restreinte (V2, 53), dont

quelques-uns ont réussi à s'adapter dans leur nouvelle patrie (V2, 39). Du point de vue de Th. Cazaban, proche de M. Eliade, le premier exil s'est donné pour mission d'informer l'Occident sur les crimes perpétrés dans l'Europe de l'Est et aussi de préserver les traditions roumaines, le deuxième a été tenté surtout par une vie sans contraintes (C, 7). Sanda Stolojan faisait une distinction entre les exilés qui avaient résisté au régime communiste en Roumanie et ceux intéressés par l'assimilation rapide et par leurs nouveaux emplois (N, 118). A son tour, P. Goma établissait plusieurs catégories de réfugiés, selon leur justification : opposition politique, désir de se construire une vie nouvelle ou incapacité de supporter encore les conditions de la vie en Roumanie – le cas de Lucian Raicu lui paraissait exemplaire pour cette dernière motivation (J2, 94). Le comportement différent de ceux qui ont quitté la Roumanie pendant la période de Gheorghiu-Dej et ceux qui l'ont fait plus tard a été mis en évidence par les représentants des deux catégories. Monica Lovinescu observe que si durant le premier exil les différences d'option politique n'ont pas empêché la solidarité anticommuniste, plus tard il y a eu des dissensions graves entre les Roumains de Paris, dissensions encouragées par ceux que la Securitate avait infiltrés dans ce milieu après 1977 (J2, 236). Sanda Stolojan plaçait, elle-aussi, à l'époque du mouvement Goma les manifestations de discorde, de rivalité et de volonté de puissance chez les exilés (N, 36). A son tour, B. Nedelcovici, arrivé à Paris en 1987, constatait la générosité des exilés anciens, contrastant avec les complexes, le désir d'affirmation à tout prix et la discorde entre ceux qui étaient venus plus tard (interview, C. Nistea). Réticent aussi bien à l'égard de l'extrémisme, généralement de droite, des premiers exilés, qu'à l'égard de la labilité morale, voire même la goujaterie des nouveaux venus (U, 383), D. Țepeneag a perçu d'emblée les dangers différents qui menaçaient les deux générations : la fatigue de la première et le désir de prospérité de la deuxième (U, 178). Parti de Roumanie en 1989, M. D. Gheorghiu distingue l'exil intellectuel de l'exil mobilisé, ajoutant que, tout en étant opposé au régime politique de Bucarest, l'exil intellectuel contestait aussi la tendance de l'autre d'entretenir à l'étranger un lien de type communautaire et de tout réduire à la dimension militante (*Les intellectuels dans le champ du pouvoir*, 284). On a établi aussi d'autres distinctions. Par exemple, se guidant d'après le critère de la réussite professionnelle, V. Tănase départageait ceux qui, en France, se sont affirmés en tant qu'écrivains de ceux qui ont fait de la condition de transfuges un alibi de leur échec (R, 98). Cependant, la distinction usuelle –

typologique, mais aussi entre les générations d'exilés – relève de l'implication politique. Excessivement tranchante et ne tenant pas compte de l'existence d'intellectuels qui, tel D. Țepeneag, ont fait partie des deux catégories, l'opposition qu'on a envisagée le plus fréquemment a été celle entre les réfugiés actifs du point de vue politique et ceux qui ont été préoccupés surtout par leur réussite professionnelle.

Dans leurs confessions, de nombreux écrivains établis à Paris ont donné les raisons qui les ont déterminés à quitter la Roumanie. Grosso modo, il y a deux causes principales : morale-politique et esthétique. Soumis aux contraintes du régime communiste et parfois pressés de collaborer avec la Securitate, de nombreux artistes ont préféré s'expatrier pour ne pas se compromettre. I. Constantin l'a fait pour ne pas devenir un sous-homme. Il a considéré qu'il était plus simple de s'en aller que de résister aux tentatives insistantes de faire de lui un informateur de la police politique (D, 205, 227, 228). B. Nedelcovici s'est dit qu'il ne pourrait pas résister à la violence de l'histoire et il est parti pour ne pas en subir les contraintes (J, 89). Pour G. Astaloș la décision de s'exiler pour sauvegarder sa dignité représentait un acte qui donnait un sens à sa vie (E, 205). P. Goma a considéré que l'exil supposait une option éthique (J1, 212), une possibilité de ne pas sombrer dans le climat de dégradation générale du pays (J3, 30). D. Flămând a laissé ce pays derrière lui parce que l'atmosphère y devenait irrespirable et le spectacle de la lâcheté collective dégoûtant (interview, G. Arion). Puisque le régime paraissait définitivement installé, M. Vișniec a cherché une solution autre que la résistance culturelle de ses congénères, résistance qu'il croyait vaine (interview, Angela Furtună). La motivation initiale de V. Ierunca, homme de gauche pendant la guerre, courtois par le nouveau pouvoir, semble paradoxale : il est parti justement parce que les avantages qu'on lui promettait le dégoûtaient (T, 367). Après avoir bénéficié des faveurs du régime, P. Dumitriu a décidé d'aller vivre à l'étranger pour racheter ses péchés de jeunesse (P, 116).

A proprement parler, souvent les raisons de l'exil ont été mixtes, à la fois politiques et littéraires. B. Nedelcovici considère que l'interdiction de publier qu'on lui avait infligée a été déterminante (interview, Elena Budu). Bien qu'il ait déclaré une fois s'être réfugié à l'étranger parce qu'il ne voulait pas choisir entre l'héroïsme et la compromission dans ses rapports avec les autorités de Bucarest (R, 77), V. Tănase a refusé en général d'expliquer politiquement son geste. Pensant que toute idéologie est nocive à la liberté de création, il a soutenu qu'il ne s'est pas établi à Paris pour se soustraire à un régime politique ennemi (*Caiete critice*, 4,

2007). Sans partager l'illusion de beaucoup de ses concitoyens qui croyaient que l'Occident était idéalement opposé à la Roumanie totalitaire (R, 75), il n'aurait pas voulu s'exiler, mais venir à Paris en homme libre d'y rester ou de rentrer dans son pays (R, 95). Selon ses affirmations, il s'est établi en France, pays de la culture, pour des raisons fondamentalement esthétiques, non pour se protéger contre les difficultés de la vie dans un pays communiste (R, 115). De même, M. Vişniec a invoqué une raison littéraire pour expliquer sa décision de s'exiler : il a voulu s'affirmer dans une langue de circulation internationale pour que ses pièces aient une audience large (interview, Angela Furtună). A l'époque du communisme, les intellectuels roumains ont choisi le monde libre pour avoir la possibilité d'agir et de créer sans contraintes, en se conformant à leur propres projets et sans devoir rendre des comptes aux autorités.

De tous les avantages que leur ont été offerts après avoir franchi le rideau de fer, la majorité de ceux qui se sont libérés d'un régime de dictature ont apprécié surtout la liberté même. Th. Cazaban souligne le fait de s'être mis à l'abri dans un pays libre (C, 171). Enchanté par la possibilité d'agir sans entraves, selon sa propre volonté, V. Ierunca a vécu des moments de ferveur secrète dans la rues de Paris (T, 142). Au moment de la fabrication de la première bombe atomique soviétique, il a été pris de panique, et sa seule consolation a été celle de se sentir protégé à Paris (T, 87). Ecrivain collaborationniste, choyé par le régime communiste de Roumanie, P. Dumitriu a préféré à son opulence et à sa position sociale l'anonymat dans un pays qui n'était pas asservi à Moscou et lui permettait de jouir d'une véritable liberté spirituelle (P, 115). Après les années passées sous un régime totalitaire, I. Constantin s'est senti revigoré en découvrant la faculté de penser librement à Paris (réponse à notre enquête). Ayant échappé aux tentatives de la Securitate de le racoler, il a perdu son pays quand il en est parti, mais il a pu vivre libre de la délation et de la peur (D, 217). De même, lorsqu'il a fait le bilan de l'année 1987, B. Nedelcovici a trouvé essentiel son départ de Roumanie parce qu'il lui a permis de sauver peut-être sa vie et, de toute façon, de continuer son œuvre dans un espace où il ne devait plus avoir peur (J, 97). L'exil lui a donné la chance de vaincre ses appréhensions et de recouvrer une existence normale (interview, C. Nistea). Après avoir parcouru un trajet opposé à celui qu'avait parcouru Ovide, c'est-à-dire en allant de la périphérie vers le centre du monde, M. Vişniec s'est senti

libéré d'un pays où il n'y avait plus aucune perspective pour lui (interview, Dora Pavel). Le fait de respirer librement en France a aidé D. Flămând à supporter les difficultés d'adaptation à la mentalité occidentale (interview, G. Arion). Venu d'un espace d'immobilisation forcée, V. Tănase a été fasciné, dès qu'il est arrivé en Occident, par la facilité de se déplacer sans entraves, de voyager où il voulait sans l'obligation d'en rendre compte aux autorités (R, 108). Le droit de voyager partout dans le monde a ébloui aussi B. Nedelcovici : désireux de s'imprégner de l'ambiance de chaque lieu visité (J, 79), il oubliait tout ce qu'il avait laissé derrière lui et s'enivrait insatiablement des images nouvelles qu'il découvrait (J, 81). Rentrer en Roumanie aurait été redevenir captif, c'est pourquoi il ne faut pas s'étonner du fait que la plupart de exilés ont eu souvent un cauchemar identique : celui de se retrouver brusquement à Bucarest, sans aucun moyen de s'évader (Lovinescu, V1, 83 ; Ierunca, T, 49 ; Dumitriu, P, 137 ; Astaloș, E, 212, 213 ; Nedelcovici, J, 75). Physiquement et spirituellement, le fait d'avoir abandonné la Roumanie a été ressenti par les exilés comme une vraie libération. Au-delà de la simple possibilité de se déplacer sans restrictions – ce qui était inconcevable dans un pays totalitaire, mais allait de soi dans un Etat où les droits de l'homme étaient respectés – le départ leur a permis de se sauver d'un lieu suffoquant où l'on était sujet à toutes sortes de restrictions et d'interdictions.

Une fois arrivés en France, les exilés roumains tardifs ont pénétré dans un monde fondamentalement différent de celui qu'ils avaient connu jusqu'alors. B. Nedelcovici s'est senti reconnaissant pour cette chance de connaître de l'intérieur une autre réalité politique et culturelle que celle de son pays natal (interview, C. Nistea). Frappé par la diversité des couleurs, V. Tănase a eu un véritable choc visuel, comme s'il s'était trouvé brusquement sur une autre planète (R, 107). Amenés parfois à pratiquer un métier nouveau, certains écrivains ont exploré passionnément les secrets de ce domaine d'activité inédit. En suivant un stage d'informatique, A. Papilian est entré en contact direct avec un aspect spécifique, à ce moment-là, au monde occidental, ce qui a modifié sa façon de penser. Par la suite, il est devenu journaliste, profession attractive pour lui car elle lui permettait de pénétrer dans des zones autrement inaccessibles de la réalité et d'observer leurs modifications perpétuelles (interview, Aurelia Boriga). D. Flămând s'est laissé entraîner dans un journalisme qui lui donnait le sentiment qu'il n'y avait plus que le moment présent et que le micro créait en quelque sorte l'événement (interview, G. Arion). Même s'il l'a trouvée chronophage, M. Vișniec apprécie

l'expérience radiophonique qui lui a donné la possibilité d'avoir accès immédiatement à l'information et à l'actualité (interview, Dora Pavel). Le fait de s'établir dans un pays occidental a représenté pour les exilés la découverte d'opportunités moins développées ou même inexistantes en Roumanie.

Un avantage particulier, mis en évidence par bon nombre de ces écrivains, a été celui de s'établir à Paris, l'un des foyers de la culture européenne. Du point de vue de Monica Lovinescu, le fait de résider dans la capitale de la France, carrefour de plusieurs cultures et rampe de lancement intellectuel, était très important (V2, 13). Th. Cazaban se réjouit de sa présence dans un lieu qui favorise l'éclosion spirituelle et offre un climat par excellence culturel (C, 213). G. Astaloş estime que cette ville donne encore la mesure de la création moderne universelle (E, 233). V. Tănase pense que pour les Roumains, qui ont une tournure d'esprit apparentée à celle des Français, Paris est encore le centre du monde (R, 33). La fascination ancienne qu'exerce la France sur les intellectuels de Roumanie, pays si redevable historiquement à sa sœur latine (Cazaban, C, 171), est justifiée par le prestige de Paris (Stolojan, N, 130). De nombreux exilés ont la sensation qu'ils se trouvent dans un monde familier, qui leur paraît connu depuis longtemps. Monica Lovinescu se sentait chez elle à Paris (V2, 218) ; à son tour, Sanda Stolojan confirme l'impression des Roumains exilés à Paris de se trouver dans un endroit qui leur appartient (N, 108). V. Tănase a le sentiment d'y être né (*Caiete critice*, 4, 2007), M. Vişniec y a retrouvé sa patrie mentale (interview, Angela Furtună). Se sentant chez lui, I. Constantin n'a pu durant une longue période de sa vie s'absenter plus d'un mois de Paris (D, 212) ; B. Nedelcovici a pris l'habitude d'y vivre et d'y écrire (interview, Elena Budu). Depuis toujours, cette ville d'adoption s'est avérée un espace bénéfique pour les Roumains proscrits de leur patrie.

Certains de ceux qui avaient quitté la Roumanie pour vivre une vie nouvelle ont vu l'exil comme un processus d'initiation qui supposait une confrontation morale avec eux-mêmes, la vérification de la force de leur caractère (Ierunca, T, 343), un exercice d'humilité nécessaire pour retrouver leur identité (Astaloş, E, 109). Cependant, Th. Cazaban a refusé d'attribuer à l'exil une signification initiatique et a considéré que ceux qui avaient été forcés de quitter leur pays étaient des êtres humbles plutôt que des individus supérieurs, capables de s'affranchir de leur univers originaire (C, 26). Se trouvant sur le chemin de Damas (Ierunca, T, 90), les exilés ont été contraints de repartir à zéro et de se purifier

intérieurement après avoir renoncé à une partie d'eux-mêmes (Stolojan, N, 279) ; en se dépouillant intégralement de tout ce qu'avait été leur vie antérieure, ils ont pu se réduire à l'essentiel (Stolojan, N, 57). Ce n'est qu'en se reconstruisant de fond en comble, qu'ils ont pu acquérir une nouvelle identité (Nedelcovici, J, 65) et vivre une renaissance (Flămând, interview Veronica Balaj ; Nedelcovici, J, 47, 49, 57). De tous les écrivains roumains établis à Paris après la deuxième guerre mondiale, B. Nedelcovici est celui qui a caractérisé le plus souvent l'exil comme une épreuve initiatique. Il a traduit en termes presque religieux le fait d'avoir quitté son pays, geste dans lequel il a vu une marche franchie vers la mort, mais aussi un rite de passage vers la lumière (J, 64), une conversion suivie d'une illumination (J, 105), une ascèse doublée d'une pénitence (J, 117). Il s'agit de la sortie du labyrinthe après un pèlerinage spirituel aboutissant à la rédemption (J, 117), d'un trajet vers la connaissance durant lequel la condition de proscrit a été dépassée après avoir mis en lumière les résidus subconscients – désirs, complexes, souvenirs – (J, 212) d'une recherche de la vérité (J, 542), de la découverte d'une nouvelle identité par le dépassement des limites propres et l'élévation à un niveau moral et spirituel supérieur (J, 553). A ceux qui ne se sont pas perdus et ont eu la force morale d'affronter cette épreuve du retour à la surface après une plongée en soi-même, l'exil a offert la chance de se sauver. D'après le témoignage de quelques-uns des écrivains dont nous nous occupons, l'exil leur a donné la possibilité de découvrir un autre monde et, plus que ça, de se découvrir eux-mêmes.

Les intellectuels roumains établis à Paris ont relevé aussi d'autres avantages de leur nouvelle situation : des rencontres imprévues avec des personnages inabordables dans d'autres conditions (Astałoş, E, 223) ou une mobilité spirituelle supérieure à celle des compatriotes restés en Roumanie (Țepeneag, C, 139). Mais ils ont évoqué également les aléas de l'exil. Parmi ceux-ci, surtout les soucis matériels, voire même la pauvreté qu'ils ont connue au moins durant une première période, eux qui avaient abandonné toute leur fortune en Roumanie. Monica Lovinescu a évoqué l'image navrante des queues formées par les demandeurs d'asile accablés par l'inquiétude et les soucis (V1, 62-63). V. Ierunca a décrit la misère dans laquelle il a vécu durant ses premières années parisiennes (T, 19, 73, 127). Th. Cazaban s'est déclaré scandalisé du fait qu'en Roumanie les exilés étaient tenus pour de profiteurs, bien qu'ils fussent de pauvres hommes confrontés à toutes les difficultés du commencement (C, 99, 221). P. Goma a été tout le temps préoccupé par l'insécurité

matérielle qui menaçait parfois sa capacité d'écrire (J1, 54, 209, 220, 297). G. Astaloş a situé l'exil sous le signe de la pénurie chronique (E, 89, 184, 189) et a observé autour de lui les illusions fantaisistes de prospérité (E, 169, 178) de ceux qui étaient soumis aux caprices d'une vie mal assurée dans laquelle tout ce qu'on possédait à un moment donné pouvait disparaître le lendemain (E, 187). Même ceux qui se sont adaptés plus facilement à leur nouvelle vie ont dû faire face au début à des difficultés pécuniaires : V. Tănase s'en est souvenu (R, 113, 114) ; A. Papilian, également (interview, Aurelia Boriga).

Ceux qui ont quitté la Roumanie n'ont pas renoncé seulement à des biens matériels pour reprendre leur vie à zéro, mais ont dû se séparer aussi des hommes et des paysages qui leur étaient chers. La séparation de leur famille, de leurs amis, de leur maison et des lieux familiers, afin d'aller vers l'inconnu, a été difficile pour la plupart d'entre eux (Stolojan, N, 188 ; Constantin, D, 217 ; Nedelcovici, J, 547). Selon B. Nedelcovici (J, 65, 67) le départ a représenté une perte totale – y compris celle de ses souvenirs et de son âme. Penser à leur passé était pénible pour les proscrits. I. Constantin dit que le départ l'a obligé à gommer son existence antérieure (D, 205). Par contre, G. Astaloş considère que beaucoup d'exilés ont essayé de bâtir le présent sur les images du passé, nourrissant l'espoir qu'ils allaient récupérer dans un avenir indéterminé leur mode de vie initial (E, 55). Quant à Sanda Stolojan, elle estimait que le pari existentiel de ceux qui avaient perdu leur patrie était celui de garder inaltérée l'image du passé sans s'en laisser dévorer (N, 7). Selon D. Ţepeneag, le déracinement comporte toujours le risque de perdre ses repères moraux parce qu'on a le sentiment qu'il n'y a plus d'instance devant laquelle il faut rendre compte de son comportement (Rz, 166). L'orientation dans le pays d'adoption entraîne la perte de bon nombre des points de référence qu'on avait eu avant de s'exiler.

Un danger qui a guetté les écrivains déracinés a été le déclassement social. Parfois, ils ont renoncé à une situation stable en Roumanie pour vivre d'expédients, plus ou moins longtemps, en France. Rédacteur à diverses revues et à un studio cinématographique de Bucarest, I. Constantin a dû travailler, des années durant, dans un parking souterrain parisien. Il a accepté l'idée qu'il fallait payer de cette manière le prix de la liberté acquise (D, 205, 207). G. Astaloş pense que parmi les principaux inconvénients de l'exil il y a eu la disqualification professionnelle et le recyclage obligatoire (E, 89). Gardien dans un grand immeuble luxueux de Paris durant quelque temps, B. Nedelcovici a accepté cela comme

faisant partie de l'aventure enrichissante de l'exil (réponse à notre enquête). Par contre, P. Goma trouve que le déclassement social qu'a entraîné le déracinement compte parmi les épreuves les plus dures qu'il a eu à affronter, presque plus difficile à supporter que la prison (J5, 20). Th. Cazaban a partagé la souffrance des exilés de ne pas pouvoir s'imposer en Occident (C, 169). De nombreux intellectuels roumains ont vécu à Paris l'expérience dure de la marginalisation sociale.

Pour les écrivains, le fait de ne pas être reconnu en tant que tels par les hommes de lettres occidentaux a représenté un échec. C'est ce genre particulier de ratage qu'a désigné Monica Lovinescu lorsqu'elle a évoqué le désarroi des écrivains roumains incapables d'obtenir des applaudissements, à l'instar du trio glorieux Cioran, Eliade, Ionesco (V1, 243-244 ; V2, 109). Apprécié par ses confrères et les critiques en Roumanie, I. Constantin a ressenti douloureusement le fait de passer longtemps à Paris pour un simple dilettante (D, 210). Conscient de la difficulté de s'imposer dans la littérature contemporaine française, il a eu tendance à considérer son exil comme un suicide littéraire et n'a pu surmonter ce sentiment que lorsque, après dix années de silence, il a commencé à être apprécié pour sa poésie écrite en français (D, 196, 211, 217). A son tour, D. Flămând a fini par accepter ce qui autrefois lui aurait paru inconcevable, c'est-à-dire l'idée de ne plus être écrivain (interview, I. Longin Popescu). Cela lui paraissait moins important que la possibilité de vivre sans compromission (interview, N. Băciuț). Vu sa nouvelle condition, il a compris que le fait d'être ou de ne pas être connu n'avait plus beaucoup de sens (interview, G. Arion). L'anonymat intellectuel à Paris a été dur pour les écrivains qui avaient connu la notoriété dans leur pays. Sanda Stolojan dit que pour des auteurs ambitieux, qui avaient été appréciés par les critiques et les lecteurs en Roumanie, le fait de ne plus être connus en France les engouffrait dans une impasse psychologique (N, 67). Elle-même a ressenti l'amertume d'être ignorée par toutes les célébrités parisiennes (C, 93). Glorieux en Roumanie, P. Dumitriu s'est retrouvé dans la situation inconfortable d'être inexistant pour l'opinion littéraire française (P, 96). D. Țepeneag a découvert que dans un monde libre le courage ne servait qu'à supporter l'anonymat (Rz, 197).

Parfois, ceux qui avaient quitté leur terre natale ont été victimes d'une véritable fracture existentielle. Ils sont devenus des métèques, hommes de rupture, comme les nommait, se nommant elle-même ainsi, Sanda Stolojan (N, 234) Elle définissait l'exil comme un état intermédiaire, définitoire pour des individus qui se trouvaient au seuil et pas au milieu

de la vie (N, 74). Jamais totalement intégrée dans le monde occidental, elle s'est sentie suspendue entre deux univers. Ses racines la retenaient en Roumanie, la langue, la culture et les années qu'elle avait passées à Paris la situaient en France (C, 23). P. Dumitriu a parlé du déchirement produit par son départ de Roumanie (P, 74), B. Nedelcovici, lui aussi, du déchirement de l'être, de la condition schizophrénique de l'exilé (J, 552). Dans la situation limite de l'exil (Ierunca, T, 53), l'existence ne suit pas son cours habituel, mais se déroule sous le signe de la discontinuité, d'un changement de direction brutal.

Sans jamais s'intégrer tout à fait dans la vie du pays d'adoption, incapables de s'assimiler complètement, bon nombre des exilés ont souffert de la solitude et de l'isolement. Sanda Stolojan a observé le complexe de l'étranger même chez ceux qui ont réussi matériellement et professionnellement (N, 29). G. Astaloş a perçu l'exil comme une condamnation à la solitude (E, 38). Ayant par nature la tendance de se séparer de tout, B. Nedelcovici s'est senti en France un étranger parmi des étrangers (J, 123). Esseulé et mal à l'aise, P. Goma en a souffert (J1, 174). Certains des proscrits ont trouvé difficilement la possibilité d'entrer en relation avec les indigènes, car ils vivaient avec le sentiment que leur chez soi se trouvait ailleurs (Lovinescu, V2, 161 ; Astaloş, E, 18). L'absence de souvenirs communs avec ceux qui l'entouraient a empêché Sanda Stolojan de se rapprocher d'eux (N, 99). G. Astaloş s'est senti rarement sur la même longueur d'onde avec les gens du pays, si bien que ses contacts ont été aléatoires (E, 159). L'un des obstacles a été l'indifférence des occidentaux, dénoncée par Sanda Stolojan (N, 182) et par I. Constantin, qui avait été reçu correctement mais avec froideur en France (D, 231). Au-delà de cette froideur naturelle de l'occidental, le désintéret des Français pour les problèmes roumains ou pour le drame des pays de l'Est a révolté V. Ierunca (T, 148) et Th. Cazaban (C, 105). Réfugiés d'une Roumanie communiste, Monica Lovinescu (V1, 85), V. Ierunca (T, 64, 227, 337, 356) ou Sanda Stolojan (N, 108) ont eu le sentiment d'être marginalisés, suspectés, voire même repoussés par les intellectuels de gauche occidentaux, alors que P. Dumitriu s'est vu traiter de traître par les soviétophiles (P, 94). Pour D. Țepeneag, l'incapacité des exilés de participer pleinement à la vie socioculturelle du pays d'adoption est difficile à supporter (Rt, 65). L'attitude assez réservée des Parisiens a contribué à l'auto-isolement de certains proscrits accablés par le dépaysement.

De tous les témoignages que nous venons de passer en revue, il résulte que l'existence des intellectuels qui avaient quitté leur pays a été marquée de beaucoup de difficultés d'adaptation. Sanda Stolojan observe que les écrivains qui avaient bénéficié de toute sorte d'avantages en Roumanie en ont souffert plus que les autres. Ceux qui avaient été humiliés ou persécutés par le régime communiste sont sortis plus aisément de l'impasse et se sont adaptés assez vite à leur vie nouvelle, malgré la nostalgie, parfois l'abandon de leurs familles et le renoncement à leurs habitudes (N, 67). Evoquant ses propres sentiments, elle s'est rappelé le malaise initial de se retrouver dans un milieu étranger, son incapacité à connaître et à comprendre les Français, à leur faire partager ses obsessions (N, 172-173). G. Astaloş (E, 89) et B. Nedelcovici (interview, C. Nistea) énumèrent également parmi les avatars de l'exil l'effort d'adaptation à la manière d'être des Parisiens. D. Flămând a avoué qu'il lui a été impossible de s'acclimater tout à fait. A cause des mentalités différentes, il y a eu assez de choses qu'il n'a pu faire ou concevoir comme les locaux (interview, G. Arion). S'étant libéré du milieu hostile de Roumanie, B. Nedelcovici s'est habitué avec peine à celui qu'il a trouvé en France (J, 77-78). Dépris avec la prudence, il ne lui a pas été facile de s'ouvrir et devenir actif (J, 84). L'effort de s'approprier le style de vie occidental a été éprouvant pour beaucoup d'exilés.

Une fois arrivés en France, ces intellectuels n'ont pas nécessairement apprécié tout ce qu'il y ont découvert. P. Dumitriu a incriminé ce qui lui paraissait être froideur (P, 88), hostilité (P, 96), stérilité mentale, désorientation et crise des valeurs (P, 97, 103). Sanda Stolojan a noté les inconvénients qui contrebalançaient les avantages de la vie parisienne : la valeur relative de certaines choses et les contraintes insaisissables contrastant avec la liberté de penser et de s'exprimer, ainsi qu'avec la possibilité d'opter pour telle ou telle activité (N, 182). Tout en sachant comment on vivait en Roumanie et pourquoi ils l'avaient quittée, la exilés n'ont pas ignoré les imperfections de la vie dans leur pays d'adoption. Souvent, ils ne se sont pas sentis mieux en France qu'en Roumanie. Mutilés (Goma, J1, 123 ; Țepeneag, Rz, 145), ayant le sentiment aigu de la précarité (Țepeneag, U, 162), ils ont été parfois victimes de dépression (Nedelcovici, J, 110), menacés par la folie (Nedelcovici, interview, C. Nistea). Ils ont souffert de la nostalgie (Cazaban, C, 24, 26), mais aussi de maux physiques et d'insomnie (Nedelcovici, J, 42, 52), ils ont été malheureux (Goma, J1, 174), désorientés (Nedelcovici (J, 41), fatigués (Nedelcovici, J, 92), inquiets (Lovinescu,

V2, 217), mal assurés, ne sachant pas à quel avenir s'attendre (Ierunca, T, 158, 160 ; Goma, J1, 174 ; Nedelcovici, J, 95) ou carrément désespérés (Nedelcovici, J, 94 ; Goma, J1, 209). Selon le témoignage de la plupart d'entre eux, l'exil a été accompagné d'un inconfort psychique.

Prendre la décision de quitter la Roumanie n'a pas été facile. Cette décision a été précédée souvent d'une période d'hésitation pendant laquelle on a pesé les avantages et les désavantages d'un tel acte irréversible. Cependant, la séparation psychologique a précédé parfois la séparation physique. Selon G. Astalos, l'exil commence avant de partir, au moment où l'on a vaincu l'angoisse et le doute. L'espoir de retrouver la dignité perdue offrait un réconfort (E, 52). Une fois arrivés en France, certains écrivains ont été tentés de rentrer et de retrouver l'existence déplorable qu'ils avaient menée auparavant. Monica Lovinescu a assisté plusieurs fois à de telles hésitations dramatiques. Elle ne s'est pas permis d'influencer dans un sens ou dans l'autre les personnes en question, que ce fut Gabriel Liiceanu, paralysé par les doutes (J1, 237), B. Nedelcovici, torturé par l'idée qu'il jouait sa vie (J2, 17), ou M. D. Gheorghiu, à tel point désemparé par la nécessité de prendre une décision qu'il ne se sentait plus à son aise à Paris en tant que boursier (J2, 179, 182). Sortis temporairement du pays, avec des bourses, ou à l'occasion de courts voyages, certains intellectuels croyaient qu'ils allaient rentrer dans quelques semaines. I. Constantin a décrit ses hésitations et ses impulsions contradictoires. Tantôt, il voulait s'établir en Italie et, ultérieurement, en France, tantôt il voulait revenir en Roumanie (D, 206). D. Flămând s'est dit qu'il n'était pas encore apte à s'installer à l'étranger (interview, Gabriela Adameşteanu). M. D. Gheorghiu a raté sa première tentative de s'exiler : se trouvant à Paris pour un stage de recherche, en 1986, il n'a pu se décider parce qu'il se sentait trop seul et n'avait pas la certitude de trouver un emploi en France. En 1989, quelques mois avant la chute du régime de Ceauşescu, il a vaincu ces incertitudes et il est revenu définitivement à Paris, où il s'est engagé dans l'activité de dénonciation des abus de ce régime (réponse à notre enquête). Les journaux de D. Ţepeneag de la période de ses voyages d'études à Paris, en 1970-1972 et 1973-1974, rendent compte justement de son hésitation. Il était ballotté entre l'attraction et la répulsion qu'il sentait lorsqu'il pensait rentrer en Roumanie. Désireux de publier et de s'affirmer en France, l'animateur et le théoricien de l'onirisme a senti à un moment donné que son rôle était plus important parmi les siens, que ses écrits représentaient l'avant-garde dans un pays qui venait à peine d'abandonner le réalisme socialiste, ce

qui n'aurait pas été le cas à Paris où toutes les expériences étaient possibles et acceptées (U, 85). Tenté par la liberté, il savait que ses gestes frondeurs contre le régime communiste allaient être sanctionnés à Bucarest et se faisait des soucis relatifs aux représailles inévitables, mais en même temps il craignait de ne pas trouver sa raison d'être s'il restait à Paris (U, 74). Marginalisé dans les cercles parisiens de gauche, attirés par ce qui se passait dans les pays socialistes (U, 163), il a ressenti les effets d'une double distanciation, culturelle et politique (U, 163), et a eu la sensation inconfortable d'être un intrus et même une *persona non grata* (U, 169). Inquiet (U, 91, 161), dépaysé et incapable de s'intégrer dans le monde occidental (U, 162), il avait l'impression qu'il allait suffoquer s'il ne rentrait pas, bien qu'il se rendît compte qu'il était plus sage de continuer à écrire, tranquillement, à Paris (U, 239). Anticommuniste fervent, mais aussi attentif aux déficiences de la société capitaliste, il a préféré, tant que cela a dépendu de lui – c'est-à-dire, avant d'être expulsé – affronter les risques de rentrer en Roumanie, plutôt que de se laisser anéantir par une société qui lui paraissait trop opulente (U, 247). Le dilemme de D. Țepeneag a été résolu de manière brutale : les autorités roumaines l'ont obligé à rester en France en 1977, quand elles lui ont retiré la citoyenneté roumaine. L'indécision plus ou moins accentuée qu'ont connue la plupart des écrivains roumains avant de renoncer à vivre dans leur pays met en évidence implicitement les avantages et les désavantages de l'exil.

Les intellectuels exilés ont su apprécier les facilités que leur offrait leur vie nouvelle, la liberté de circuler et de s'exprimer, la possibilité de connaître un autre monde et de se connaître à fond eux-mêmes. Malgré cela, ils ont ressenti durement les effets de leur condition de déracinés : les difficultés matérielles, le risque de se déprofessionnaliser, la solitude et l'isolement, l'adaptation à un milieu inconnu. Les confessions des écrivains roumains établis à Paris après la deuxième guerre mondiale relèvent dans une égale mesure les lumières et les ombres de l'exil.

La plupart de ces écrivains n'ont jamais cessé de se préoccuper du destin du pays qu'ils avaient quitté. Hantés par des rêves (Ierunca, T, 97 ; Cazaban, C, 27), heureux de découvrir des livres d'auteurs roumains chez les bouquinistes des quais de la Seine (Ierunca, T, 143, 277), entendant ou ayant l'impression d'entendre à chaque pas la langue roumaine dans le Quartier Latin (Lovinescu, VI, 49, Ierunca, T, 64) ou rongés par l'impuissance de faire quelque chose pour leurs compatriotes d'au-delà du rideau de fer (Goma, *Journal d'un journal*, 20), certains

d'entre eux ont été en proie à une véritable *obsession roumaine*. C'est le syntagme dont ils se servent pour nommer le sentiment des autres exilés ou leur propre sentiment. Monica Lovinescu trouve que la maison de Sibiel reproduite par Nicolae Petra en terre mexicaine est une expression de ce sentiment lancinant (J2, 55). Sceptique, mais aussi impressionné, V. Ierunca remarque l'enthousiasme fou de Horia Tănăsescu, initiateur du projet grandiose de créer une encyclopédie de tous les aspects de la roumanité (T, 272). Sanda Stolojan essaie de s'expliquer la préoccupation insistante et presque malade des déracinés pour leur lieu de naissance. Les problèmes roumains les harcelaient en permanence bien qu'ils fussent loin ou peut-être justement parce qu'ils étaient loin de leur pays.

Pour les représentants de l'exil militant, l'obsession roumaine a constitué une manière d'assumer une mission, celle d'alerter l'opinion publique occidentale sur les souffrances subies par les peuples qui se trouvaient sous domination soviétique et d'avertir ainsi le monde libre sur le danger communiste. Certains de ces intellectuels ont quitté le pays immédiatement après la guerre avec la certitude du retour imminent en Roumanie après la normalisation de la situation politique (Lovinescu, VI, 49-50). Les autres se sont établis en France plus tard, quand ils ne pouvaient plus entretenir de telles illusions. Ils accomplissaient ainsi un geste qu'ils croyaient définitif. Indifféremment du moment et du motif de leur départ, bon nombre d'entre eux se sont engagés activement à servir à l'étranger la cause roumaine. Ils avaient la ferme intention de devenir, après la période d'adaptation aux rigueurs de l'exil, des porte-parole de ceux qui étaient obligés de se taire en Roumanie (Ierunca, T, 368). Pleins d'abnégation envers la patrie qu'ils avaient abandonné physiquement, mais non dans leur esprit (Ierunca, T, 229), ayant un sentiment aigu de responsabilité envers leurs compatriotes captifs (Goma, J1 25), ils ont fait connaître par tous les moyens – radio, presse, conférences, réunions ou manifestations dans la rue – ce qui se passait en Roumanie. En tant que journalistes (Monica Lovinescu, V. Ierunca, Th. Cazaban), activistes pour la défense des droits de l'homme (Sanda Stolojan) ou écrivains (P. Goma, D. Țepeneag), ils ont opté pour cette façon de rendre hommage à la souffrance des Roumains (Ierunca, T, 369), nourrissant l'espoir de contribuer à la prise de conscience d'un Occident indifférent et apathique face au drame des pays de l'Est (Lovinescu, VI, 68). S'imposant le devoir de sauvegarder la spiritualité roumaine authentique (Ierunca, T, 370), les intellectuels engagés ont profité de la liberté d'expression dont ils disposaient pour dire à voix

haute toute la vérité sur la Roumanie (Ierunca, T, 316). Le microphone de *Free Europe* leur permettait de transpercer le rideau de fer et de revenir en quelque sorte auprès de leurs familles et de leurs amis restés au pays. Paradoxalement, leur présence à ce microphone, la possibilité de communiquer avec leur pays représentait leur unique possibilité de se défendre quand ils étaient agressés par les hommes que la Securitate envoyait de temps en temps pour les intimider ou les faire taire définitivement. Ce fut le cas lors de l'attentat qui a failli être fatal à Monica Lovinescu (Lovinescu, V2, 250).

Certains exilés ont consacré leur vie à la Roumanie, participant à leur façon à ce qui s'y passait (Lovinescu, V2, 64). Ils sont devenus la voix d'un peuple réduit au silence par des circonstances historiques défavorables. Cependant, leur manière de s'engager dans ce combat inégal a été diverse, selon le tempérament de chacun. Monica Lovinescu a oscillé entre une sorte d'ingénuité (V2, 244), l'exaltation juvénile au moment de la révolution hongroise (V1, 145), l'engagement à la fois lucide et passionnel (V1, 107) et le pessimisme surmonté (J2, 198). Même si elle a traversé des périodes de dépression, dues au sentiment de l'inutilité de son effort de s'opposer au régime de Bucarest, la persévérance lui a permis de surmonter le découragement (J2, 147-148). Il y a eu même des moments quand elle avait la certitude, qui semblait irrationnelle, qu'elle allait pouvoir influencer le déroulement des événements, certitude inspirée par la lectures de livres comme ceux de Soljenitsyne (V2, 84). Sceptique, incapable de s'illusionner, conscient de la précarité des moyens dont il disposait dans sa croisade anticommuniste, V. Ierunca n'a jamais espéré qu'il pourrait vaincre (T, 348). Il a jugé avec sévérité son engagement, qui lui paraissait déraisonnable, ses gestes qui lui paraissaient emphatiques, mais inefficaces (T, 45), ainsi que son témoignage sans écho. Le pessimisme ne l'a pas empêché de dédier sa vie, désespérément mais avec énergie et dynamisme (T, 352), à sa patrie lointaine et cela de manière tout à fait désintéressée (T, 21). Ayant le sentiment que l'élan idéaliste était ridicule, Sanda Stolojan a senti le besoin de prendre ses distances par rapport au combat politique accaparateur (N, 101), mais elle n'a jamais renoncé à la dénonciation du non-respect des droits de l'homme en Roumanie, bien que ce militantisme ne correspondît pas à sa nature profonde (N, 176). P. Goma ne considérait pas qu'il avait des qualités de combattant (J1, 25). D. Țepeneag se croyait dépourvu de vocation pour la vie politique (U, 252). En dépit de ces convictions, ils ont continué à protester à Paris contre les abus des autorités roumaines.

Plus ou moins doués pour le combat d'usure, inutile en apparence, ils ont persévéré malgré tout.

L'engagement politique des écrivains roumains réfugiés à Paris leur a valu de sérieux inconvénients. Les envoyés de la Securitate menaçaient plus ou moins ouvertement les exilés qui s'opposaient au régime de Roumanie afin de les déterminer à renoncer à leur combat (Stolojan, N, 61). Dans les cas les plus dramatiques ceux-ci ont eu à subir des représailles. Les services secrets roumains ont planifié et parfois exécuté des attentats contre Monica Lovinescu, V. Ierunca et P. Goma. Les tentatives d'intimidation ont touché aussi les familles des exilés tenues pour otages à Bucarest, le cas le plus notoire étant celui de la mère de Monica Lovinescu, qu'on a arrêtée et laissée mourir en prison, la privant des soins médicaux nécessaires. Cela pour déterminer sa fille à renoncer à démasquer les crimes du régime communiste. Les exilés ont ressenti douloureusement la responsabilité d'avoir provoqué, par leur attitude tranchante, la souffrance de leurs proches. Si le danger effectif d'être assassinée n'a pas ébranlé Monica Lovinescu (V2, 248), le fait d'avoir contribué involontairement à la mort de sa mère l'a torturée toute sa vie (J1, 287).

Même quand les conséquences ont été moins tragiques, les intellectuels militants ont eu à payer pour leur attitude combative. Certains d'entre eux ont renoncé à leur carrière professionnelle, aux chances de réalisation personnelle pour se dédier au bien commun national. Ayant le sentiment de son devoir envers les Roumains, Monica Lovinescu a abandonné ses tentatives littéraires et surtout son activité de metteur en scène après un début prometteur dans les théâtres parisiens d'avant-garde (J2, 138). V. Ierunca a délaissé sa thèse de doctorat dirigée par Jean Wahl à la Sorbonne pour se consacrer intégralement à sa mission de défendre les valeurs authentiques créées en Roumanie (T, 369). Comme d'autres exilés, Th. Cazaban a préféré mettre sur un plan secondaire ses préoccupations littéraires et dénoncer ce qui se passait dans les pays de l'Est (C, 192).

Certains des écrivains militants ont été sujets à un malaise bizarre: ils ne se sont pas intégrés dans le milieu parisien, se contentant de vivre parmi leurs compatriotes (Lovinescu, J2, 115), dans une Roumanie virtuelle qui a confisqué toute leur existence (Lovinescu, J2, 115 ; Ierunca, T, 347). Ils ont vécu dans un régime d'urgence permanente (Lovinescu, V2, 231 ; Ierunca T, 367). Ils n'ont pas profité d'une vie normale, car la tranquillité et la chaleur des relations humaines leur ont été refusées par

la véhémence de leur engagement (Lovinescu, V2, 247). Obsédés par la Roumanie, ils n'ont jamais appartenu réellement à leur pays d'adoption.

Les intellectuels combattants avaient parfois le sentiment de se laisser entraîner par une sorte d'inertie, par l'habitude de répondre à tous les appels destinés à défendre la cause de ceux qui souffraient en Roumanie (Ierunca, T, 175). Ils étaient conscients du fait que les activités anticommunistes réclamées par des moments de mobilisation intense, tels les manifestations en faveur de P. Goma, risquaient de devenir en quelque sorte mécaniques (Lovinescu, V2, 231). La fatigue et le désenchantement guettaient tous ceux qui gaspillaient leur énergie en actions de protestation vouées, à première vue, à rester sans effet. (Ierunca, T, 149 ; Goma, J1, 54). La tentation d'abandonner était grande. En 1982, ayant des soucis personnels, mais aussi le sentiment de l'inutilité de ses activités politiques, P. Goma voulait renoncer au militantisme (J1, 65) ; en 1988, il se disait encore qu'il aurait été plus sage de renoncer à son activisme pour s'occuper de ses problèmes personnels (J1, 129). Le combat contre les autorités roumaines usait ceux qui le menaient sans leur offrir beaucoup de moments de réconfort.

Les exilés anticommunistes étaient déçus par la passivité, voire même la lâcheté des écrivains qui vivaient en Roumanie (Lovinescu, J1, 105) et ils étaient dégoûtés par les insultes que proféraient contre eux leurs calomnieurs (Lovinescu, J1, 140 ; Stolojan, N, 164). La nécessité de revenir tout le temps sur les mêmes problèmes, avec des arguments qui se répétaient, les épuisait (Lovinescu, J1, 153). Cette fatigue leur faisait penser qu'ils n'allaient pas trouver les mots appropriés pour contrecarrer les infamies de ceux qui étaient au service des autorités de Bucarest (Lovinescu, J1, 146). Afin de soutenir leurs valeurs morales et politiques et afin de se solidariser avec d'autres combattants anticommunistes, ils se voyaient parfois obligés de passer sous silence leurs propres opinions. V. Ierunca a publié dans les revues de l'exil les poésies faibles d'un confrère uniquement pour affermir la communauté d'esprit des exilés (T, 220) ; P. Goma a exagéré les vertus civiques et littéraires des Roumains (J1, 69 ; J3, 28) ; D. Țepeneag a loué à toutes les occasions la littérature de Goma, qu'il n'appréciait pas, uniquement pour soutenir la cause commune (Rt, 128). Souvent, assumer une mission a représenté pour les écrivains le sacrifice de leurs intérêts personnels ou de leur confort et l'acceptation d'une condition parfois ingrate.

Il va sans dire qu'il y a eu aussi de écrivains exilés qui n'ont pas choisi de se consacrer à Paris au drame de leurs compatriotes. Il y en a

eu aussi qui l'ont fait sans trop de conviction, se laissant entraîner par les événements. A. Papilian – qui attribue l'effort déployé pour soutenir Mircea Dinescu en 1989 lorsque celui-ci était assigné à résidence à son amitié pour le poète – nous a avoué en répondant à notre enquête qu'il est arrivé à Paris à un âge auquel il ne pouvait plus reprendre tout à zéro. C'est pourquoi il a choisi de devenir journaliste au département roumain de R. F. I., ce qui l'obligeait à rester en contact avec la Roumanie. D'autres écrivains ont été contraints de rester neutres : I. Constantin ne s'est pas impliqué dans des actions de protestation parce qu'il avait peur de faire du mal à sa famille restée à Bucarest (D, 209), mais aussi à cause de la réserve que lui imposait son statut de fonctionnaire français. D'autres fois, après avoir milité quelque temps, certains écrivains ont décidé de renoncer. V. Tănase, qui avait constitué « le dossier Goma » présenté aux pays occidentaux dans la tentative de faire libérer celui qu'on avait arrêté à Bucarest, a préféré mettre un terme à ce genre d'activités toujours pour protéger sa famille (R. 97). N'appréciant pas ceux qui ne cessaient de « témoigner » en faveur des Roumains, longtemps après les avoir quitté (R, 135-136), il a rompu avec ses confrères militants dont il considérait dérisoires et inefficaces les initiatives, pour suivre son propre chemin d'écrivain français (R, 97). C'est l'explication de son refus de travailler à la radio *Free Europe* car il ne voulait pas s'occuper uniquement de ce qui se passait en Roumanie, dont il se sentait dorénavant étranger (R, 109-110). Il s'est contenté de collaborer à des émissions d'intérêt général qui se référaient au monde occidental (R, 110). Il y a eu aussi bon nombre d'écrivains qui ont refusé de s'impliquer dans des activités anticommunistes parce qu'il pensaient que leur rôle était d'écrire et non de faire de la politique. C'est l'argument invoqué par P. Dumitriu, qui avait bénéficié de tous les avantages de la collaboration avec le régime communiste quand il était encore en Roumanie (P, 112-113). Pour une raison ou une autre – option personnelle ou circonstances – ces écrivains ont refusé de s'engager dans le combat de leurs confrères. Le militantisme n'a été qu'une des voies qui s'est ouverte aux exilés roumains et ceux-ci l'ont suivie ou non en fonction de leur tempérament, de leurs aspirations ou des conjonctures de leur vie.

Après la chute du régime communiste en 1989, le retour temporaire ou définitif en Roumanie est redevenu possible pour les écrivains qui avaient vécu à Paris convaincus qu'ils n'allaient plus jamais revoir leur pays d'origine. Leurs attitudes ont été diverses. Certains d'entre eux se

sont hâtés de profiter de cette possibilité et ils sont revenus pour revoir les lieux qu'ils avaient quittés depuis plus ou moins longtemps. Quand il a pris connaissance de la révolte qui avait éclaté à Timișoara, D. Țepeneag est passé directement d'un mépris sans marges à une admiration tout aussi excessive pour ses compatriotes. Pris de remords pour son attitude passée et de fièvre révolutionnaire, il a voulu prendre part aux événements, c'est pourquoi il a accompagné l'un des premiers convois qui ont apporté des médicaments après la fuite échouée de Ceaușescu (Rt, 66). Une fois l'enthousiasme des premiers moments consumé, l'écrivain est revenu quand même par trois fois en Roumanie en 1990 et quand il rentrait à Paris il ne pouvait se préoccuper que de ce qui se passait là-bas. Il a été tenté de se rapatrier, mais il savait que sa famille ne l'aurait pas suivi (réponse à notre enquête). Il a continué de revenir périodiquement et de passer quelques semaines à Bucarest et, fait plus important, il a décidé d'écrire de nouveau en roumain non seulement des articles, mais aussi des romans. Et cela, bien que sa situation d'écrivain français soit consolidée. Son but déclaré est de se réintégrer dans la langue et la littérature de sa patrie, qui l'a chassé naguère parce qu'il avait osé critiquer le régime de Ceaușescu dans la presse occidentale. Sa décision est soutenue par son désir de revanche et de réparation d'une injustice (C, 144). Quatre décennies après leur départ, Monica Lovinescu et V. Ierunca ont visité plusieurs fois la Roumanie où ils ont fait paraître leurs journaux, leurs livres de mémoires et les articles de critique littéraire qu'ils avaient diffusé par l'intermédiaire de *Free Europe*. Après avoir participé à la première rencontre avec les écrivains de Roumanie venus à Paris pour fêter la libération (J3, 50), Monica Lovinescu s'est laissée bercer par des illusions de renouvellement moral des Roumains, illusions qui se sont dissipées rapidement lorsqu'elle a pris connaissance des agissements néo-communistes du nouveau pouvoir (J3, 33). Déçue également par la surprenante ingratitude de bon nombre de ceux pour la défense desquels elle avait combattu longtemps et qui n'avaient cessé de faire son éloge auparavant (J3, 50), elle a quand même décidé de revoir les lieux qui lui étaient familiers, se souvenant que durant les premières années d'exil quand elle revenait à Paris de quelque part une impulsion inconsciente la faisait s'imaginer qu'elle rentrait à Bucarest (J3, 91). Après avoir attendu si longtemps le retour en Roumanie, elle est arrivée à se demander si le fait d'avoir mis entre parenthèses sa vie personnelle pour se dédier à ses compatriotes avait été justifié (J3, 94). Ses doutes se sont dissipés lors de sa première visite, la plus troublante,

en Roumanie, en avril 1990. Au-delà de la sensation d'irréalité que lui a donné le vertige des nombreuses rencontres (J3, 95), au-delà du malaise et des émotions inhérentes aux retrouvailles (J3, 100, 120) et à la redécouverte de l'univers de son enfance (J3, 97), l'accueil chaleureux que lui ont fait des gens connus ou inconnus lui a rendu la conviction que sa vie avait eu du sens (J3, 95, 96, 97, 100). Le rêve du retour, qui a duré toute une vie – par exemple quand il s'imaginait qu'une nouvelle guerre qui allait libérer l'Est était encore possible (T, 181) – a représenté une sorte de voyage thérapeutique pour Virgil Ierunca, qui a souffert atrocement du fait d'avoir quitté son pays (T, 349). Sanda Stolojan est revenue en Roumanie à l'époque du régime communiste, mais elle l'a fait en sa qualité officielle d'interprète d'hommes politiques français de premier rang. Sa relation avec un pays profondément familier, mais devenu de plus en plus étranger à cause du fait qu'il était dominé par une force qu'elle combattait, a été paradoxale (N, 90). Après 1989, quand le retour en Roumanie était à nouveau possible, elle ne s'est pas hâtée de revenir, à l'instar de tant d'autres, qui le faisaient par une sorte de voyeurisme et de goût du sensationnel. Elle a préféré attendre que les choses fussent plus claires afin d'évaluer les sentiments que ce qui se passait dans le pays lui donnaient (C, 7). Confuse, ayant l'impression que dans la nouvelle situation la fusion des deux moitiés de son être n'était plus possible, comme cela s'était passé quand elle s'opposait au régime politique de Bucarest, elle a envisagé avec réticence un éventuel voyage en Roumanie. Pour elle, les autres entreprenaient ce voyage par curiosité ou par intérêt (C, 25). Le monde roumain lui paraissant à la fois proche et éloigné (C, 25), elle s'était rendu compte qu'elle allait découvrir en Roumanie un univers inconnu, où les lieux familiers étaient infestés d'hommes qui lui étaient étrangers (C, 5). Sanda Stolojan n'insiste pas sur le voyage officiel qu'elle a fait en mai 1990, quand elle a accompagné la commission du Parlement Européen qui devait observer le déroulement des élections en Roumanie. Elle s'est contentée de qualifier ce voyage comme compliqué du point de vue sentimental et éprouvant pour les nerfs (C, 25). Elle a insisté davantage sur son retour au pays en juillet 1991. Devenue une occidentale qui aimait l'image de la Roumanie éternelle (C, 69), à moitié étrangère à son pays natal – telle qu'elle avait été au début de son exil, quand elle s'était sentie une étrangère en France (C, 71) – elle a retrouvé des traces d'un passé devenu fantomatique dans une ville dont elle s'était séparée depuis trente ans (C, 76-77).

Confrontés à l'improviste avec la possibilité de retour dans leurs pays d'origine, certains écrivains exilés sont passés de l'enthousiasme à la réticence ou inversement. B. Nedelcovici, qui avait rêvé de ce retour (J, 62), a été bouleversé pendant les journées tendues de décembre 1989 (J, 136). Par la suite, il a appris des choses qui lui ont donné le sentiment que la soi-disant révolution avait été une mystification, ce qui a refroidi son désir de revenir très vite en Roumanie (J, 137, 139). La découverte du fait qu'il était tombé dans le piège d'une escroquerie lorsque, en mars 1990, il a voulu apporter des choses qui manquaient à ce moment-là aux Roumains, l'a découragé encore plus (J, 140). Accueilli froidement par certains écrivains, à Bucarest, il s'est souvenu d'une discussion qu'il avait eue en 1988 avec Dorin Tudoran, quand il avait soutenu qu'il retournerait en Roumanie si la situation du pays changeait. Il s'est senti inquiet et indécis (J, 148). L'ambiance désagréable qu'il a trouvée au Conseil de l'Union des Ecrivains l'a déterminé à différer son retour. Après, le comportement dégoûtant de ses compatriotes l'a fait se poser la question rhétorique *comment peut-on être Roumain?* (J, 161). Exilé malgré lui jusqu'en 1989, B. Nedelcovici a opté ultérieurement pour un exil volontaire, se contentant de visiter souvent le pays (réponse à notre enquête). I. Constantin a suivi un parcours différent. Ayant peur au début que le retour pourrait être tout aussi déchirant que le départ, mais préoccupé par le destin de son œuvre en Roumanie et tenté de redécouvrir ses origines (D, 237), il a fini par vaincre ses appréhensions : une fois retraité en France, il est revenu pour toujours à Bucarest, geste que d'autres anciens exilés n'ont pas imité.

Il y a eu des écrivains qui ont repoussé fermement l'idée du retour en Roumanie. Th. Cazaban a refusé d'y revenir parce qu'il ne reconnaissait pas la légitimité du nouveau pouvoir et ne voulait pas le cautionner (C, 21). Il aurait voulu retrouver le pays qu'il avait quitté, dont il avait rêvé, mais qui ne ressemblait pas à celui qui l'avait remplacé (C, 169). P. Dumitriu a déclaré dans sa conversation avec G. Pruteanu, publiée en 1995, qu'une sorte de frayeur irrationnelle l'a empêché de revoir son pays (P, 137). Ce n'est qu'en 1996 qu'il a osé visiter les lieux qu'il avait quittés en 1960. V. Tănase n'a jamais pris en considération la possibilité de se rapatrier parce qu'il n'a pas voulu imposer à ses enfants, devenus Français, un déracinement similaire à celui que lui avait imposé naguère une histoire hostile (R, 172). D'autre part, il pense qu'il aurait été inconvenant de s'infiltrer dans une communauté d'hommes qui avaient souffert et avaient réussi finalement à se libérer (R, 173). Quant à P.

Goma, il n'a même pas revu la Roumanie. N'y ayant plus de parents ou d'amis, conscient des ressentiments et des jalousies réciproques de ceux qui sont restés et de ceux qui sont partis à l'étranger, il ne serait revenu que pour s'occuper de ses livres (J1, 201 ; J2, 188, 190). La distance géographique et la différence de mentalité l'ont fait ne plus considérer la Roumanie comme sa patrie (J1, 270, 277). Convaincu du fait qu'un dialogue avec ceux qui n'avaient pas connu l'expérience de l'exil serait impossible, à cause des accusations réciproques (J3, 179), il s'est rendu compte qu'il se trouvait dans une situation paradoxale : avant, le retour, dont il avait rêvé continuellement, aurait été impossible, après, quand la chose était devenue aisément réalisable, il n'en a plus eu envie (J3, 179). La conclusion qui ressort de tous ces exemples est que chaque exilé a envisagé à sa manière le problème du retour en Roumanie.

Puisque la langue est le moyen d'expression de l'écrivain, il est normal que la majorité des exilés se soient posé avec acuité le problème de l'adaptation linguistique. Passer ou non à une autre langue, non pas pour communiquer, mais en tant qu'écrivains a été l'un des choix difficiles que les exilés ont dû faire. V. Ierunca était mécontent du français, qu'il trouvait rhétorique et précieux (T, 212). Sanda Stolojan voyait dans la nécessité de cette option un drame de l'écrivain en exil et se demandait si l'expression poétique est possible dans une autre langue que la sienne (N, 14). Pour G. Astaloş, le passage à un idiome étranger implique une véritable tragédie du tâtonnement (E, 154). Jamais converti à l'écriture en français, P. Goma trouvait que la difficulté de s'adapter à une autre langue constitue un obstacle majeur pour les écrivains en exil (J1, 219). D. Flămând n'était pas sûr qu'il pourrait découvrir les ressources inconnues d'une langue apprise après la période formatrice de l'enfance (interview, G. Adameşteanu). Au début, D. Țepeneag a eu le sentiment que lorsqu'il écrivait en français non seulement son vocabulaire, mais aussi sa pensée s'appauvrissait (U, 461). D'autre part, il se rendait compte que traduire ses écrits lui aurait imposé une sorte d'autocensure, son travail sur la langue devenant plus superficiel et plus timide (U, 495). Il sentait que son français était précaire (Rt, 46). Quelle que soit la richesse qu'aurait atteint sa connaissance du français, c'est toujours le roumain qui aurait constitué la base de sa mémoire linguistique (Rz, 14). Finalement, il a affronté l'expérience harassante d'écrire en français, toujours tenaillé par la peur de ne pas commettre des fautes de grammaire (Rt, 161). Sa pensée ne pouvait être tout à fait libre – comme chez les natifs – puisqu'il

ne pouvait éviter l'obsession des erreurs possibles (Rz, 144). L'expression artistique dans une autre langue que la sienne est difficile et traumatisante.

En revanche, pour certains intellectuels exilés la possibilité d'utiliser couramment le français a représenté une circonstance favorable. Ils ne se sont pas contentés d'admirer et d'envier en cachette la perfection du français écrit par les indigènes, comme Sanda Stolojan (N, 233), mais se sont efforcés d'atteindre eux-mêmes un niveau de maîtrise du français qui leur permit de l'utiliser dans leurs œuvres. Ayant une formation d'italianiste, I. Constantin, qui a vécu presque exclusivement en compagnie des Français, ne s'est plus considéré un réfugié quand il a senti que la langue de son nouveau pays l'avait adopté (réponse à notre enquête). V. Tănase a conçu l'écriture en français comme une expérience qu'il fallait faire fructifier (interview, C. Nistea). Il pensait que la présence dans la littérature française constituait une chance, non une garantie (R, 173). Toutefois, il a répondu avec enthousiasme à cette provocation : la qualité d'écrivain français lui permettait de se confronter avec les meilleurs (R, 172). Pour M. Vișniec, écrire en français, langue qu'il a apprise assez tard, a été une aventure difficile, mais fascinante, une sorte de nouvelle naissance (réponse à notre enquête). Il se déclare redevable au français qui l'a aidé à s'affirmer et a assuré la diffusion universelle de ses pièces de théâtre (interview, A. Furtună). Par conséquent, la langue d'adoption a offert parfois aux écrivains une nouvelle chance d'affirmation personnelle.

Certains écrivains, comme V. Tănase, ont décidé d'écrire en français parce qu'ils pensaient que leurs œuvres étaient difficilement traduisibles et risquaient de perdre l'essentiel de leur valeur durant l'opération de transposition en une autre langue (R, 90). Cette décision a entraîné parfois la modification de la formule littéraire adoptée. Par exemple, P. Dumitriu a renoncé au réalisme qui l'avait consacré en Roumanie et a transformé son style narratif, se conformant au peu de matière et à la pauvreté épique qu'il considérait spécifiques à la littérature occidentale de l'époque (P, 101, 102). Dans certains cas, les écrivains ont opté pour une langue ou pour l'autre en fonction du genre pratiqué. D. Flămând a écrit en français ses essais, mais a continué à écrire en roumain ses poésies parce qu'il sentait que seule sa langue maternelle lui permettait de frôler l'interdit et l'innommable (interview, G. Adameșteanu). Comme lui, B. Nedelcovici a écrit des articles en français, mais a gardé le roumain pour sa prose, qui lui demandait une implication rationnelle, émotionnelle et sentimentale (réponse à notre enquête). Dramaturge renommé dans sa

langue d'adoption, M. Vişniec est resté fidèle au roumain dans sa poésie, expression de l'expérience intime (réponse à notre enquête). Toutefois, le choix opposé s'est présenté aussi. Selon une déclaration faite en 1996, avant son retour définitif en Roumanie, après avoir quitté son pays, I. Constantin n'a plus écrit de poésies en roumain, ce qui ne l'a pas empêché de recourir à cette langue pour écrire ses études et ses articles. Il a justifié son option pour le français, en tant que poète, par le fait que son esprit, sa façon de penser avait changé en France (D, 209, 210). En écrivant *Le Mot sablier*, roman singulier qui commence en roumain mais dans lequel s'accumulent de plus en plus des phrases écrites en français jusqu'à ce que celui-ci remplace totalement le roumain, D. Ţepeneag a voulu vérifier si le passage d'une langue à une autre entraîne une modification de la personnalité, puisque cette opération suppose l'évacuation du bagage fantasmagique de la première langue (U, 496). Pour conclure, on peut dire qu'un nombre assez grand d'écrivains ont adopté le français, leur œuvre écrite en exil complétant celle qu'ils avaient commencée en Roumanie.

De toute façon, ils n'ont pas abandonné complètement le roumain. Pratiquée de manière usuelle dans le milieu des exilés, notre langue a eu tendance à y rester inchangée. Certains écrivains s'en sont félicités. Par exemple, V. Ierunca trouvait que seulement en France il a découvert une langue maternelle dépourvue d'improvisations (T, 310). A son tour, G. Astaloş pense que le roumain a conservé sa pureté grâce aux exilés, car en Roumanie il s'est dégradé (E, 251). D. Flămând affirme lui aussi que la langue utilisée par les Roumains de Paris a sauvé son authenticité (interview, Veronica Bălaj). Il n'y a que V. Tănase qui ait refusé de se laisser emprisonner dans ce qu'il considérait être le ghetto roumain de Paris (R, 98). La plupart des intellectuels roumains ont gardé le contact avec le milieu de leurs compatriotes établis en France parce qu'ils ressentaient le besoin, au moins durant les premières années après avoir quitté la Roumanie, de parler le roumain, comme pour se réoxygéner, nécessité impérieuse qu'ont évoquée même ceux qui ont fini par écrire leurs œuvres en français (Astaloş, E, 64 ; Constantin, D, 208). G. Astaloş a écrit de très nombreuses lettres en roumain justement pour garder le contact avec notre langue (E, 248). Quant à P. Dumitriu, il a recommencé à écrire en roumain avant d'oser revenir en Roumanie. Il a eu le sentiment qu'en procédant de cette manière il était déjà présent dans son pays car c'était sa patrie du fond de lui-même qui se manifestait ainsi (P, 137). Depuis 1990, D. Ţepeneag est redevenu écrivain roumain à part entière.

Ses derniers romans ont été traduits en français après avoir été écrits en roumain. De son point de vue, cette reconversion linguistique l'a revigoré, lui a permis de sortir d'une impasse esthétique. Ses derniers livres écrits en français couraient le risque de sombrer dans un formalisme stérile (Rz, 218). Une fois le régime communiste renversé, le retour au roumain s'offrait, comme une alternative, aux écrivains roumains établis à Paris.

Il y a eu aussi des écrivains qui n'ont jamais abandonné leur langue, même si cela leur imposait de se faire traduire, ce qui n'a pas été toujours réalisable. Par ailleurs, certains écrivains ont considéré que la littérature roumaine authentique ne pouvait être écrite qu'en Roumanie. Cette idée a été soutenue constamment par D. Țepeneag (Rt, 65, 132 ; Rz, 113), mais aussi par V. Tănase (R, 97) et D. Flămând (interview, Veronica Bălaj). V. Tănase est allé jusqu'à contester la notion de littérature de l'exil. Il pensait que ce n'était qu'un prétexte auquel ont eu recours des écrivains qui dans n'importe quelles circonstances auraient échoué, ou bien une manière de minimiser le succès de ceux qui ont réussi à se faire connaître à l'étranger (interview, C. Nistea). D. Țepeneag affirmait que la littérature de la diaspora ne pouvait intéresser que d'un point de vue thématique et politique (Rt, 158). De son point de vue radical, les écrivains exilés occupaient injustement dans la conscience publique occidentale le terrain réservé à la littérature roumaine, aux dépens de leurs confrères qui vivaient en Roumanie et qui souvent étaient plus représentatifs, supérieurs au niveau esthétique (Rz, 189, 244). A l'opposé, P. Goma a été l'écrivain le plus important à considérer qu'il valait la peine de continuer à Paris son œuvre exclusivement en roumain. Il a dû faire face à un dilemme : écrire dans une langue de circulation internationale négligeable et s'adresser à des lecteurs roumains presque inexistantes ou accepter d'être « trahi » par la traduction (J1, 54). Toutefois, il n'a jamais renoncé à son option pour le roumain, bien qu'il se soit senti frustré à cause du fait qu'il écrivait en vue d'être traduit (J1, 54), se rendant compte que dans ces conditions ses livres ne pouvaient avoir l'écho critique adéquat (J1, 174). Il était déchiré entre, d'une part, le désir ardent que ses livres fussent publiés en roumain et mis à la disposition du public de Roumanie et, d'autre part, la peur de décevoir par rapport à la légende que son aura de dissident avait créée (J1, 200). En dépit de cette inquiétude secrète, il a continué à rêver de la publication de ses livres dans sa langue maternelle, tels qu'il avaient été écrits (J1, 228). Pour conclure, même si la plupart des écrivains exilés ont préféré ou auraient

préfééré s'intégrer dans la vie littéraire française, certains d'entre eux ont continué d'écrire en roumain et de s'adresser à un lecteur présomptif.

Dans cette deuxième partie de notre ouvrage, nous nous sommes limitée aux problèmes de l'exil qui reviennent le plus fréquemment dans les confessions des écrivains roumains réfugiés à Paris et nous avons essayé d'identifier des constantes de leur expérience. Nous avons négligé délibérément les relations qui se sont établies entre eux, bien que celles-ci occupent une place importante dans les écrits que nous avons consultés. Nous avons préféré éviter cet aspect qui dans des confessions, forcément subjectives, est parfois épineux. Ignorant les sympathies et les antipathies personnelles, nous avons passé en revue les aspects qui les ont préoccupé tous. Nous espérons que cette recherche vient s'ajouter utilement à des travaux consacrés aux données objectives de l'exil des écrivains roumains après 1945.

NOTES

- ¹ F. Manolescu, *Enciclopedia exilului literar românesc 1945-1989*, Ed. Compania, București, 2003.
- ² E. Behring, *Scriitori români din exil. 1945-1989. O perspectivă istorico-literară*, trad. par Tatiana Petrache și Lucia Nicolau, Ed. Fundației Culturale Române, București, 2001.
- ³ L. Ulici, *Scriitori români din afara granițelor țării (Geografia exilului literar românesc)*, Fundația Luceafărul, București, 1996.
- ⁴ N. Florescu, *Întoarcerea proscrisilor, reevaluări critice ale literaturii exilului*, Ed. Jurnalul literar, București, 1998 ; *Noi, cei din pădure : reevaluări critice ale literaturii exilului*, Ed. Jurnalul literar, București, 2000.
- ⁵ C. Ungureanu, *La vest de Eden. O introducere în literatura exilului*, vol. I-II, Ed. Amarcord, Timișoara, 1995 et 2000.
- ⁶ N. Sălcudeanu, *Patria de hârtie*, Ed. Aula, Brașov, 2003.
- ⁷ Gh. Glodeanu, *Incursiuni în literatura disporei și a disidenței*, Ed. Libra, București, 1999.
- ⁸ S. Alexandrescu, *Identitate în ruptură. Mentalități românești postbelice*, Ed. Univers, București, 2000.
- ⁹ M. Popa, *Reîntoarcerea în Ithaca. Scriitori români din exil*, Ed. Globus, București, 1998.
- ¹⁰ E. Lévinas, *Totalitate și infinit. Eseu despre exterioritate*, trad. par Marius Lazurca, Ed. Polirom, Iași, 1999.
- ¹¹ T. Todorov, *Omul dezrădăcinat*, trad. par Ion Pop, Ed. Institutul European, Iași, 1999.
- ¹² G. Scarpetta, *Elogiu cosmopolitismului*, trad. par Petruța Spânu, Ed. Polirom, Iași, 1997.
- ¹³ N. Sălcudeanu, *op. cit.*, p. 7-83.
- ¹⁴ N. Sălcudeanu, *op. cit.*, p. 25.
- ¹⁵ V. Nemoianu, « Ernst Jünger sau desprinderea de împrejurimi », *Secolul 20*, nr. 10-11-12/ 1997 – 1-21-3/ 1998.
- ¹⁶ J. Starobinski, « Ipostaze ale melancoliei », *România literară*, nr. 51-52/ dec. 1998-ian. 1999.
- ¹⁷ C. Ungureanu, *op. cit.*, I, p. 5.
- ¹⁸ C. Ungureanu, *op. cit.*, I, p. 7.
- ¹⁹ Th. Adorno, *Minima moralia. Reflecții dintr-o viață mutilată*, trad. par Andrei Corbea, Ed. Univers, București, 1999.
- ²⁰ J. Derrida, *Despre ospitalitate de vorbă cu Anne Dufourmantelle*, trad. par Mihai Ungurean, Ed. Polirom, Iași, 1999.
- ²¹ N. Sălcudeanu, *op. cit.*, p. 38.
- ²² Șt. A Doinaș, « Între farsă tragică și destin », *Secolul 20*, nr. 10-11-12/ 1997 – 1-2-3/ 1998. V. aussi Gh. Glodeanu, *op. cit.*, p. 5.
- ²³ C. Ungureanu, *op. cit.*, I, p. 8.
- ²⁴ Cf. N. Sălcudeanu, *op. cit.*, p.128.

- ²⁵ M. Spiridon, « La vest de Eden », *Secolul 20*, nr. 10-11-12/ 1997 – 1-2-3/ 1998.
- ²⁶ Cf. N. Sălcudeanu, *op. cit.*, p. 53.
- ²⁷ C. Ungureanu, *op. cit.*, I, p. 11.
- ²⁸ S. Alexandrescu, « Invizibilitatea emigrantului », *Secolul 20*, nr. 10-11-12/ 1997 – 1-2-3/ 1998.
- ²⁹ I. Mavrodin, « Atâta exil câtă conștiință a exilului », *Secolul 20*, nr. 10-11-12/ 1997 – 1-2-3/ 1998.

Abréviations

- Astaloș, E: George Astaloș, *Exil*, Ed. Casa Radio, București, 2004.
- Cazaban, C: *Captiv în lumea liberă: Theodor Cazaban în dialog cu Cristian Bădiliță*, Ed. Echinox, Cluj, 2002.
- Constantin, D: Ilie Constantin, *Dublul ocean*, Ed. Muzeul literaturii române, București, 2000.
- Dumitriu, P: George Pruteanu, *Pactul cu diavolul: șase zile cu Petru Dumitriu*, Ed. Albatros, București, 1995
- Goma, J 1, 2, 3: Paul Goma, *Jurnal pe sărite (1978-1993)*, *Jurnal de căldură mare (28 iunie-11 iulie 1989)*, *Jurnal de noapte lungă (septembrie-decembrie 1993)*, Ed. Nemira, București, 1997.
- Ierunca, T: Virgil Ierunca, *Trecut-au anii...*, Ed. Humanitas, București, 2000.
- Lovinescu, J 1, 2, 3: Monica Lovinescu, *Jurnal 1981-1984*, Ed. Humanitas, București, 2002; *Jurnal 1985-1988*, Ed. Humanitas, București, 2003; *Jurnal 1990-1993*, Ed. Humanitas, București, 2003
- Lovinescu, V 1, 2: Monica Lovinescu, *La apa Vavilonului*, I-II, Ed. Humanitas, București, 1999, 2001.
- Nedelcovici, J: Bujor Nedelcovici, *Jurnal infidel. Opere complete 5*, Ed. Allfa, București, 2005.
- Stolojan, N: Sanda Stolojan, *Nori peste balcoane. Jurnal din exilul parizian*, Ed. Humanitas, București, 1996.
- Stolojan, C: Sanda Stolojan, *Ceruri nomade. Jurnal din exilul parizian 1990-1996*, Ed. Humanitas, București, 1999.
- Tănase, R: Virgil Tănase, *România mea*, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1996.
- Țepeneag, C: Dumitru Țepeneag, *Clepsidra răsturnată. Dialog cu Ion Simuț*, Ed. Paralela 45, Pitești, 2003.
- Țepeneag, Rt: Dumitru Țepeneag, *Reîntoarcerea fiului la sânul mamei rățâcite*, Ed. Institutul European, Iași, 1993.
- Țepeneag, Rz: Dumitru Țepeneag, *Războiul literaturii nu s-a încheiat*, București, 2000
- Țepeneag, U: Dumitru Țepeneag, *Un român la Paris. Pagini de jurnal*, Ed. Cartea Românească, București, 2006.

Interviews

- Dinu Flămând, „Mi se pare absolut firesc să trăiesc în Paris și să am sufletul în Transilvania”, interview accordée à George Arion, *Flacăra*, 44, 1993.
- Dinu Flămând, „Ar trebui să ne exilăm cu toții”, interview accordée à Veronica Bălaj, *Orizont*, 3, 2000.
- Dinu Flămând, interview accordée à Ion Longin Popescu, *Formula AS*, 421, 2000.

- Dinu Flămând, „Imaginea creației românești în Occident”, interview accordée à Gabriela Adameșteanu, 22, 692, 2003.
- Bujor Nedelcovici, réponse à l'enquête „Scriitori români în exil” réalisée par Cornel Nistea, *Discobolul*, 7-9, 2004.
- Alexandru Papilian, „Sunt sedus de jurnalistică”, interview accordée à Aurelia Boriga, *Zig-Zag*, 14, 1992.
- Virgil Tănase, réponse à l'enquête „Scriitori români în exil” réalisée par Cornel Nistea, *Discobolul*, 7-9, 2004.
- Matei Vișniec, „Nu pot scrie niciodată o piesă dacă nu pornesc de la o situație dramatică puternică”, interview accordée à Dora Pavel, *Apostrof*, 3, 2004.
- Matei Vișniec, „Am fost fericit. Ca un zeu”, interview accordée à Angela Furtună, *Agonia*, 2, 2007.